

Anonymus Valesianus, cujus hæc sunt verba: «Oppresso Maxentio, cum recepisset Italiam Constantinus, hoc Licinium foedere sibi fecit adjungi, ut Licinius Constantiam, sororem Constantini, apud Mediolanum duxisset uxorem. » Sed de hoc conjugio supra disseruimus.

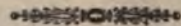
Atque hæc quidem omnia Cecilius noster, nec plura de Constantino Magno memorie prodidit. Institutum nihilominus sermonem ibi prosecutus, planum omnibus, uti ostendimus, ac manifestum facit, quomodo Licinius postea oppresserit Maximinum, aliosque omnes, ex tyrannorum, crudelissimorumque Ecclesie persecutorum gente oriundos; ita ut nulla eorum stirps aut radix superstes fuerit. Sed hujusce libri sui initio palam aperteque prædicat Imperatores, sive ut ille loquitur, principes, Constantinum videli-

et Magnum, ac Licinium a Deo Optimo et Maximo fuisse excitatos, qui rescissis cruentis tyrannorum, et dirissimorum christianæ Ecclesie persecutorum edictis, per totum orbem, imperio suo subditum, summam tandiuque optatam pacem atque tranquillitatem christianis dederunt. Tum enim extincta sunt non solum impia illorum in christianos edicta, sed magna etiam ac ridicula *Joviorum*, uti ipse auctor noster ait, et *Herculiorum* cognomina, quæ Diocletianus et Maximianus Herculus, uti superius observatum est, insolenter usurpasse perhibentur. Postremo idem ipse Cecilius nihil sibi magis in votis esse significat, quam ut tunc florescentes Ecclesie concessam sibi a Licinio et Constantino Magno quietem in perpetuum custodiant.

DISQUISITIONES DOGMATICÆ IN LACTANTIUM,

SIVE

DE EJUS CIRCA RELIGIONEM SENTIENDI ET ARGUMENTANDI RATIONE

CAPUT PRIMUM.

De religione generatim spectata.

ARTICULUS PRIMUS.

Unde religionis, et superstitionis nomen derivatum, ac utrum Cicero veram dederit utriusque illius nominis etymologiam.

Antequam de iis disputemus, quæ ad christianam religionem speciatim attinent, ea sunt a nobis examinanda, quæ Lactantius de ipsa religione, generatim sumpta, litteris consignavit. Ab ipso autem nomine ut ordiamur, illud non a relegendo, uti Cicero putabat, sed a religando censet esse deductum. De illius siquidem etymologia sic adversus latinum Oratorem dimicat. « Vinculo pietatis obstricti, Deo religati sumus, unde ipsa religio nomen accepit; non, ut Cicero interpretatus est, a relegendo, qui in libro de Natura deorum secundo dicit ita. Non enim philosophi solum, verum etiam majores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, supersticiosi sunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad cultum deorum pertinerent, retractarent, et tamquam religerent, ii dicti sunt religiosi, ex religendo, tamquam ex eligendo elegantes, et ex diligendo diligentes. His enim verbis omnibus inest legendi eadem, quæ in religioso. Ita factam est in supersticioso, ac religioso, alterum vitii nomen, alterum laudis. » (*Lactant. lib. iv, cap. 8.*) Quæ quidem ex citato Ciceronis libro (*Cicer. lib. ii de Natur. deor.*) revera totidem verbis transcripta sunt, his tamen

C omissis, quæ post verbum, *appellati*, ita legimus: *Quod nomen postea latius patuit.*

Verum hanc utriusque illius nominis etymologiam et interpretationem, a Cicerone sic datam, Lactantius noster omnino improbat. Si enim, inquit, in illis sic colendis superstitio et religio versatur, exiguum aut potius nullum inter utramque erit discrimen. Nisi si semel pro filiorum salute, et ut superstites sint, deos precari, iisque immolare bonum et religiosum est; ergo sæpius et totos dies pro eadem filiorum salute precari et immolare nec malum est, nec supersticiosum. Contra vero si sæpius precari et immolare vitio vertitur, ergo et semel etiam.

Deinde vero, quid honestius, quid justius optari et peti potest a patribus, quam ut filios suos sibi superstites relinquunt? Superstitio igitur, quod vitii, latente Cicerone, nomen est, non inde derivatur.

Concludit itaque Lactantius (*Lib. iv. Inst. cap. 28*) religionem esse veri Dei, ac superstitionem falsorum deorum cultum. Addit vero: *Et omnino quid colas interest, non quemadmodum colas, aut quid precere; sive interest omnino utrum verum Deum, an fictitios deos colas, et in hoc religio a superstitione distinguitur, non vero quomodo, hoc est, an semel, vel sæpius, an per unam horam, aut totos dies preceris; id enim ad discernendam a religione superstitionem nihil facit.*

At Lescaloperius, ubi citatum Ciceronis librum suis expositionibus illustrare conatur, multa in hac Lactantii animadversione esse contendit, quæ justam nequeant vitare reprehensionem. Primum itaque in

Lactantium arguit, quod neget superstitionem et religionem in diis colendis versari. Omnes quippeologi fatentur superstitionem non eo tantum a rene distingui, quod aliquis falsum deum veneret, sed quod verum etiam Deum nec debito, nec li par est, modo colat. Quamobrem æquo animo ferre non potest hoc Lactantii effatum: *Quid con-terest, non quemadmodum colas.* Deus quippe ve-also indignoque cultu potest coli et honorari.

ed quemadmodum hæc Lactantii pace dixit Les-perius, ita et nobis Lescaloperii pace dicere liceat antii mentem ipsi fortassis non fuisse satis per-tam. Eximius siquidem ille vir idcirco refellit Ci-nem, quia superstitiosos eos esse appellatos vo-t, qui totis diebus precabantur deos, et eis im-bant, ut filii sui sibi essent superstites. Atqui ab-icis non ideo præcise dicti sunt superstitiosi, quod liberorum suorum salute suos precarentur deos, quod per totos dies eis supplicarent immolarent.

Lactantius itaque recte asserit non in longiori breviori hac precatone situm esse superstitionis ligionis discrimen.

ontra vero Lescaloperius objicit hanc non esse onis mentem, qui vulgarem tantummodo pro-nominis *superstitiosi* etymologiam, et omnium io expendendam permittit. Verum quid hoc facit ra Lactantii argumentationem? Nonne ipsamet a Ciceronis verba, quibus illud explicat et inter-tur, quod a philosophis et majoribus fuerat tradi-? At certe cum id Cicero non rejiciat, nonne pro-videtur, nec relinquere indefinitum ac suspensum? C

stat Lescaloperius: Quod semel facere optimum sæpius facere, uti variis exemplis patet, non est ver optimum. Sed frustra hæc objicit. Nam de iis agitur, qui deos precabantur. At quis negaverit, nel eos precari optimum sit, illos quoque sæpius ri esse optimum?

erro autem quemadmodum nimia Lescaloperii in-tonem, quem illustrat, propensio, illum magis sse, quam æquum erat. Lactantio infensum red-: ita ubi de Cicerone amplius non agitur, eidem antio æquior est. Nam ingenue fatetur non impro-as, quas ille et alii utriusque nominis et religio-t superstitionis etymologias attulerunt. Recte m. Primam siquidem Lactantius confirmat, his etii versibus, quorum ultima tantum verba trans-D

imum quod magnis doceo de rebus, et aretis,
lligionum animum nodis exsolvere pergo.

(*Lucret., lib. 1, long. ante fin.*)

agatur Servius in hæc Virgillii carmina:

am tum religio pavidos terrebat agrestes
vira loci.

(*Virg., lib. viii Æneid. v. 349.*)

quidem hæc explicationis causa subjecit: *Reli-
d est, metus, ab eo quod mentem religat dicta re-
Augustinus quoque: « Ad unum, inquit, Deum*

l. animos.

tendentes, et ei uni religantes animas nostras, unde religio dicta creditur, omni superstitione careamus. » (*August. lib. de vera relig. cap. 55.*)

Scimus quidem ab eodem Augustino datum a Cice- rone hujus nominis etymon alibi non improbari, alios- que proferri ab laudato Servio, Festo, Macrobio, et A. G. Alio (*Gell. lib. v, Noct. Att. cap. 9*) ejusdem relig omnis et religiosi etymologias. Sed nobis sufficit ostendisse Lactantium plures habuisse opinionis suæ fautores et patronos. Unum his adjuccere liceat, a Be- tulcio observatum, religionis nomen plurali numero in malam partem a Lactantio usurpari (*Lactant. lib. iii Inst. cap. 9 et cap. 30; et lib. iv cap. 3*). At quem- admodum fatendum est illud ita passim et fere ubi- que ab eo accipi; ita etiam singulari numero nomen illud eodem aliquando adhibetur significatu.

Quod vero ad nomen *superstitionis* spectat, illud quidem Lactantius a voce *superstes* ortum Ciceroni facile concedit: sed ab eo dissentit, quod id de filiis, quos parentes sibi esse superstites optant, intelligen- dum non arbitretur. Vult itaque illud intelligi de super- stite defunctorum memoria, aut mortuorum imagine parentum, quos ethnici novo ritu tanquam deos cole- bant. Et id quidem ille probat hoc Virgillii carmine (*lib. viii, Æneid. v. 188*).

Vana superstitio veterumque ignara deorum.

Quod in carmen hæc adnotavit Servius: « Duo dicit: Non ideo Herculem colimus, aut quia omnem religio- nem veram putamus, aut quia deos ignoramus anti- quos. Cautum enim fuerat et apud Athenienses, et apud Romanos, ne quis novas introduceret religio- nes..... Ergo ideo vana, quia superstitio ignara deo- rum, » novos haud dubie deos contra reipublicam sta- tuta inducendo. Legem autem illam Cicero (*Cic. lib. ii de legib.*) his verbis retulit: « Separatim nemo habessit deos, neve novos, sed ne advenas, nisi pub- licae adscitos, privatim colunto. » Nam *antiquos*, uti ait Auctor noster (*Lactant. lib. iv. cap. 28.*) et *publi- cos deos, qui colerent, religiosos nominabant.* Sed de his satis, et qui plura desiderabit, is Vossii etymo- licon adeat.

At certe nemo diffitebitur veram procul dubio esse hanc dictis deductam a Lactantio conclusionem. « Super- stitiosi ergo, qui multos ac falsos deos colunt; nos autem religiosi, qui uni et vero Deo supplicamus. » Quo autem modo et ritu verus Deus sit colendus, ibi quidem non edisseruit, quia id non conducebat ad propositum suum. At illud fuse in libro sexto et alibi explicat, uti ex sequentibus manifestum omnibus fiet.

ARTICULUS II.

Quæ sit vera religio, et quam inseparabili nexu cum justitia ac sapientia conjuncta sit.

Quæ in superiore articulo disputata sunt, ea aperte demonstrant religionem a Lactantio in hoc constitui, quod veri Dei cognitio et cultus sit: Sed necesse est ut ille cultus sit verus, pius, justus, sanctus ac qualis Deo vero, ac summo omnium parenti, debetur. « In Dei autem agnitione (inquit) et cultu, rerum summa versatur: in hoc spes omnis et salus hominis, hic

sapientiae gradus primus; ut sciamus quis sit nobis A
verus pater; eumque solum pietate debita prosequamur, huic pareamus, huic devotissime serviamus, et in eo promerendo actus omnis, et cura, et opera collocetur. » (*Lib. vi Inst. cap. 9.*) Quid, quaeso, praeclarius et luculentius de cultu Dei, veraque religione dici poterat? Nonne evidentissime definit quis qualisque sit et verus Dei cultus, et ipsa vera religio? At prius nec minus recte dixerat: « Hæc est religio cœlestis, non quæ constat ex rebus corruptis, sed quæ virtutibus animi, qui oritur e cœlo. Hic verus est cultus, in quo mens colentis se ipsam Deo immaculatam sistit. » (*Ibid. cap. 2.*) Visne eum eadem adhuc dicentem rursus audire? Ecce alia totidem ejus verba: « Quisquis omnibus præceptis cœlestibus obtemperaverit, hic cultor est veri » (sive ut recte in regio B antiquissimo codice legitur *verus*) *Dei, cujus sacrificia sunt mansuetudo animi, et vita innocens, et actus boni.* (*Ibid. cap. 24.*) Pura hanc in rem congeri possent, sed ea ad eum reservanda sunt locum, ubi de sacrificio agemus.

Mirum itaque nemini videri debet, si Lactantius hanc religionem, sive unius summique Dei cognitionem, et cultum debitum, ab justitia et vera sapientia separari non posse constanter asseveret. Sed illud tametsi satis clarum et apertum, variis probat rationum momentis, ac primo quidem ipsius justitiæ definitione: *Justitia* inquit ille, *nil aliud est quam Dei unici pia et religiosa cultura* (*Ibid. lib. v, cap. 7*), id est, ipsamet est vera religio. Recte igitur utramque sibi ita cohærere asseverat; ut una pelli non possit, quin continuo altera tollatur. Unde rursus ait: « Expulsio justitiæ, nihil aliud, ut dixi, quam desertio divinæ religionis putanda est (*Ibid. cap. 6*). Sed jam illud probaverat diversis poetarum, philosophis antiquiorum, testimoniis (*Lib. v Instit., cap. 5 et 6 et seq.*). Sæpius enim cecinerant justitiam ad Jovis usque tempora, ac tamdiu permansisse quamdiu religio, sive veri Dei cultus, stetit et perseveravit. Post hæc vero ubi hic cultus, hæcque religio, introducto falsorum deorum cultu, extincta fuere, tum etiam justitia sublata est, et omnia deinde mala inundaverunt. Plane autem ille ostendit istud non pro fictione poetica, sed pro vero habendum. Quapropter Cicero-nem castigat, qui justitiam ex terris in cœleste Jovis regnum avolasse, hoc versu probare contendit:

Et Jovis in regno, cœlique in parte resedit.

(*Cicer. in fragm.*)

Justitia enim vero non poterat in illius regno residere, qui expulsus regno patrem, bello persecutus est, et exulem toto orbe jactavit.

Fugata vero, inquit Lactantius (*Lib. v Inst., cap. 7*), eadem justitia cum comite sua individua religione, ac pio veroque Dei cultu, in terras a Christo reducta est. Quamobrem ethnicos asperius objurgat (*Ibid. cap. 8*), qui in scriptis suis eam tum adhuc a mundo exulare conquerebantur, et de cœlo cadere optabant.

..& ipsorum quippe oculos erat, poterantque facile

falso deorum cultu et malitia depositis, illam suscipere, modo verum Deum colere cœpissent.

Nec valde mirandum, si illi, qui verum Deum non noverant, justitiam quoque non agnoscerent: « Qui enim Deum ignorat, inquit, et ipsam justitiam ignoret, necesse est. » (*Ibid. lib. vi, cap. 9.*) Cujus hanc reddit rationem, quia jus civile ab hominibus constitutum, pro eorum moribus variatur; justitia autem uniformis et simplex a Deo tantum proponi potest. Ea igitur agnita, Deus illius auctor debet agnosci. Ubi vero agnoscitur, verus et debitus cultus ei exhibendus est.

Veri porro Dei ignoratio eo minus hominibus condonanda erat, quo potiori jure et veteres philosophi, et ipse Cicero hominem ad justitiam revera natum esse fatebantur. Quod quidem auctor noster his ostendit ejusdem latini Oratoris verbis: « Sed omnium, quæ in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi nos ad justitiam esse natos. » (*Cicer. lib. i de legib.*) Totidem autem sunt hæc verba Ciceronis, ex primo illius de legibus libro transcripta. At illa ipsa auctor noster alio adhuc in libro refert (*Lib. de Ira Dei, c. 14*), atque ex iis confirmat *religionis ac justitiæ causa hominem esse generatum*. Quam porro id verum sit, inde luculenter conficit, quia homo a Deo creatus est statura corporis erecta, mente, ratione, ac loquendi, cæterisque rebus dominandi facultate præditus, ut illum creatorem suum agnoscat, contempletur, colat, diligit, ac majestatem ejus prædicet, eique subiectus sit. Vides itaque quam recte Lactantius ex his omnibus concludat: « Nulla igitur alia religio est vera, nisi quæ virtute ac justitia constat. » (*Lib. vi Inst. cap. 25.*) Atque idcirco hæc a vera religione non potest unquam divelli. Nam religioni, sicut ille alibi asserit (*Lib. de Ira Dei, cap. 7*), propria est justitia, cui et Dei cultus adscribitur.

Non minus autem persuasum habuit sapientiam eodem plane modo ac justitiam cum religione conjungi; ita ut ab illa numquam distrahi possit. Ab ipso siquidem Institutionum divinarum exordio docet impias gentilium superstitiones maximosque errores inde manasse, quod nec se ipsos, nec quo vita referenda, aut quomodo degenda sit, cognoverint. At Injus, inquit, « scientiæ summam breviter circumscribo: ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit, nec ulla, sine religione, probanda sapientia. » (*Lib. i Inst. cap. 1.*) Una etenim si ab altera separaretur, neque vera erit amplius religio, neque sapientia. Sed audias velim eum (*Ibid., lib. iii, cap. 11*), id clarissime explicantem. « Naturam hominis, inquit, hanc Deus esse voluit, ut duarum rerum cupidus et appetens esset, religionis et sapientiæ: Sed homines ideo falluntur, quod aut religionem suscipiant, ommissa sapientia; aut sapientiæ soli studeant, ommissa religione; cum alterum sine altero esse non possit verum. Cadunt ergo ad multiplices religiones, sed ideo falsas, quia sapientiam reliquerunt, quæ illos docere poterat deos multos esse non posse: aut student sapientiæ.

leo falsæ; quia religionem summi Dei omiserunt, os ad veri scientiam potuit erudire. Sic homini alterutrum suscipiunt, viam deviam, maxime erroribus plenam sequuntur; quoniam in his us inseparabiliter connexis et officium hominis, ritas omnis inclusa est. » Quibus vero rationum entis fultus, hanc doctrinam propugnet, si scire, hanc primum adducemus, quam ille his expressis verbis tradidit: *Omnis sapientia hominis in hoc est; ut Deum cognoscat et colat. Hoc nostrum doctæ sententia est (Lib. III, cap. 30)*. Atqui relictus ille docet, nihil aliud est, quam Dei veri et sui cognitio, et cultus. Ergo secundum ejus sententiam vera sapientia et religio unum idemque nec possunt a se invicem secerni. Nam « idem, » (Ibid. lib. IV, cap. 4), « Deus est, qui et intel-

ebet, quod est sapientiæ; et honorari, quod est omnis. » Sed illud hac rursus argumentatione mat (Ibid., cap. 3): « In colendo sapere debet id est, scire quid nobis et quomodo sit colendum. In sapiendo colere, id est, re et actu quod sciendum implere. » Sapientia igitur et religio nexu in-

abili coherent. Quando autem sic conjunguntur colitur Deus, vita nostra, et actus omnis num caput, ad unamque summam referuntur. « Sapere, » inquit (Ibid.), « nihil est nisi Deum verum justis ac piis cultibus honorare. » Atqui hoc ipsum religio vera est, quæ sic Deum colat: « Ergo et in sapientia religio, et in religione sapientia est. »

Id insuper, quod Deus, uti auctor noster recte (Ibid., cap. 4), intelligi ac cognosci debet? At id et est sapientia. Ubi vero cognoscitur, eo ipso honorari. Hoc autem est religionis officium (Ibid., lib. VII, cap. 9). Ergo utraque sapientia et religio possunt a se invicem unquam separari. Fa-

quidem præire sapientiam, et religionem subsequitur enim vero est scire Deum, ac postea illum colere. Sed duo sunt sicut rivuli ex eodem fonte fontes, atque una vis est in duobus nominibus, in uno sensus, altero actus significantur. Ergo, inquit, ille dixit: « Sapientia spectat ad amorem; religio ad servos, quæ ad timorem? » Nonne his verbis indicat aliquod discrimen inter utramque intercedere, quo dis-

sejunguntur? Minime quidem. Nam ibidem eas esse conjunctas concludit. Prius autem detraherat unum dumtaxat esse posse Deum, qui omnium sit pater et dominus, atque ideo unusque nostrum et filius et servus illius est. Quia pater noster est, eum diligere et honorare; quia dominus, colere et vereri debemus. Sapientia vero cognoscitur, religione colitur, et utraque etiam ut tamquam Deus, et timetur tamquam Dominus. Ergo hi actus, ita religio et sapientia artissimo modo connectuntur.

A religio numquam potest esse sine metu, ita nec Deus sine ira? « Metus » vero, ait ille (*Lib. de Ira Dei, cap. 8 et cap. 11*), « non est, ubi nullus irascitur. » Et postea, « religio esse non potest, ubi metus nullus est. » Quis autem dixerit idem esse Deum timere iratum, et eum filii amore prosequi? Sed quis nescit patrem a filio suo amari simul et timeri? Metus itaque neque amori contrarius est, neque illum semper excludit. Præterea quamvis filialis Dei, ut aiunt Theologi nostri, et servilis timor plane diversi essent, quid vetat quominus uterque religione comprehendatur? Nonne eadem religione homo Dei filius et servus illum ut patrem colit, et timet ut Dominum? Sed quæ Lactantii de ira Dei opinio, et utrum ea vera sit, postea suo loco expendemus.

ARTICULUS III.

Religionem non metus causa introductam, sed a Deo institutam, et insitam homini, qui idcirco corpus habet erectum, vocaturque græcè ἄθροπος, ac religione potissimum a belluis distinguitur, hisque contraria Epicuri argumenta solvuntur.

Tametsi Lactantius, sicuti mox vidimus, dixerit religionem nullam esse ubi nullus metus est; diserte nihilominus asseverat eos tota via aberrare, qui putabant religionem, metus terrorisque causa, a sapientibus, fuisse institutam; quo imperitos homines facilius a peccatis deterrent. Ipsa autem sunt hæc illius verba, quibus impium eorum errorem hac infamiae nota condemnat: « Falsa est et illa sententia, qua putant terroris ac metus gratia religionem a sapientibus institutam, quo se homines imperiti a peccatis absterent. » Quapropter absurdam hanc opinionem funditus evertit; quia philosophorum omnium sapientissimi, ac maximarum inter eos sectarum principes constanter docuerunt mundum ab omnipotente Deo creatum esse, ejusque providentia gubernari. Deus ergo hominum sicut et mundi creator, ab iis agnoscendus et colendus est. At in hac Dei agnitione illiusque cultu tota, uti diximus, religio constituitur. Non ergo ab ullo homine mortali introducta, sed cum ipso, uti recte auctor noster ait, *ingenita est (Ibid., cap. 14)*. Omnes enim fateri coguntur huic Deo, ut pote mundi hominisque creatori ac rectori, maximum deberi honorem summamque venerationem. Et vero mundum propter hominem, quemadmodum hominem creavit propter seipsum, ut ab illo videlicet cognoscatur, ac colatur (*Lib. VII Inst. cap. 6*). Atqui vera religio, ut diximus, nihil est aliud, quam veri Dei notitia et cultus. Ergo religio non insulsi alicujus timoris incutiendi, sed honorandi Dei causa ab illo ipso constituta est.

Sed hæc auctor noster non uno tantum in loco, sed sæpius confirmat, repetit, et inculcat. Præter citatum etenim locum alibi scripsit: « Hac conditione gignimur; ut generanti nos Deo justa et debita obsequia præbeamus, hunc solum noverimus, hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti, Deo religati sumus, unde ipsa religio nomen accepit. » (*Lib. IV,*

cap. 28.) Ab ipso itaque ortu nostro alligati Deo sumus religione; qua eum noscamus, colamus, sequamur, ejusque voluntati, et jussis obtemperemus.

Huc accedit, quod non solum mens ipsi homini a Deo insita est, ut illum agnoscat et veneretur: sed recta etiam corporis ejus statura, ab ipsomet Deo formata, hujusce officii illi semper admonetur. Nec semel adhuc id auctor noster, sed sæpe sæpius variis stis in libris asserit, ipsorumque gentilium testimonio corroborat. In secundo quippe divinarum Institutionum libro, cap. 1: « Cum cætera, » inquit, « animantes pronis corporibus in humum spectent, Deus hominem, ex humo sublevatum, ad contemplationem sui artificis erexit. » Quod quidem ille decantatum fuisse ostendit his ingeniosi, uti ait, poetæ, id est, Ovidii versibus, quos hunc citavit in modum:

Pronaque cum spectent animalia cætera terram,
Os homini sublime dedit, cœlumque videre
Jussit, et erectos ad sydera tollere vultus.
(Ovid., lib. 1 Metamor., v. 80 et seq.)

Apud Ovidium tamen pro *videre*, legitur *tueri*. Addit Lactantius hominem a Græcis ἀνθρώπων vocari, quod sursum spectet. Vox enim illa græca, ut quibusdam videtur, originem duxit ab ἄνω βλέπων, sursum vergens, sive ut aliis placet, παρὰ τὸ ἄνω βλέπων, a sursum adspiciendo, vel juxta magni etymologici auctorem ab ἄνω βλέπων, hoc est, sursum spectare. Quod Lactantii nostri opinioni magis consentaneum est.

Quamobrem ipse alibi sic argumentatur: « Qui religionem non suscipiunt, terreni sunt; quia religio de cœlo est... Nihil igitur prodest homini ita esse fictum, ut recto corpore spectet cœlum, nisi erecta mente Deum cernat, et cogitatio ejus in spe vitæ perpetuæ tota versetur. » (Lib. III Inst. c. 27.) Vide ergo an id paucioribus verbis significet, ubi hominem hortatur, ut *sacramentum nativitatis suæ norit*, id est, erectam corporis sui staturam, qua ad terram descipiciendam, cœlumque ac Deum conspiciendum, tamquam simbolo et sacramento figuræ suæ commonetur. Si id tamen tibi probari velis, alia ipsius proferemus verba, quibus discrete pronuntiat, solum ex omnibus hominem esse animal. « Cujus corpus, » inquit, « ab humo excitatum, vultus sublimis, status erectus originem suam quaerit, et quasi contempta humilitate terræ, ad altum nititur... memorque conditionis suæ, qua Deus illum fecit eximium, ad artificem suum spectat. Quam spectationem Trismegistus θεωπιαν rectissime nominavit, quæ in mutis animalibus nulla est (Ibid. lib. VII, cap. 9). Nonne autem his verbis, *memor conditionis*, seu creationis suæ, qua Deus corpus ejus rectum fecit, ut ad artificem suum spectet, satis aperte declarat, quid *nativitatis ejus sacramento* intelligi voluerit?

Finem dicendi profecto non faceremus, si omnia ejus loca, quibus id docuit, et stabilivit, integra transcriberemus. Præcipua itaque, quæ in aliis libris occurrunt, notasse sufficiat.

Tam sanæ rectæque doctrinæ, tamque naturæ hominis convenienti, quis repugare umquam ausus est, nisi aliquis atheus homo, aut Epicureus philosophus,

qui Deum verbo tenus confessus est, atque omnem prorsus religionem sustulit? Illic autem, ut ait auctor noster, objiciebat: « Quid ergo Deo cultus hominis, hoc est ipsa religio, confert beato, et nulla re indigenti? » (Lib. IV Inst. cap. 5.) Tametsi vero illi neminem, qui hæc dixerit, nomine suo appellet, obscurum nihilominus non est hunc esse Lucretium, cujus carmina, quibus id stulte cecinerat, paulo ante citavit.

Quid enim immortalibus atque beatis
Gratia nostra queat largiri evolutenti.
(Lucr., lib. V, v. 163 et seq.)

Et prius:

Prætereaque
Ad laudabile opus divum laudare decere.

Sed satis huic ineptæ objectioni se respondisse Lactantius noster declarat, cum toties dixit hominem a Deo creatum, ut illum ejusque opera contempletur, intelligat, miretur, prædicet, ac debita veneratione prosequatur. At demonstraverat insuper hanc non modo suam, sed ipsorumque gentilium esse sententiam. Flures autem si non citavit, ea proculdubio ratio est, quia id omnes, his dumtaxat, quos notavimus, exceptis, pro vero, certo, et confesso habebant. Præsto quippe illi erat laudare Ciceronem, quem tacito forsitan nomine, sequitur dicentem: « Deus homines primum humi excitatos, celsos, et rectos constituit, ut deorum cognitionem, cœlum intuentes, capere possent. Sunt enim e terra homines, non ut incolæ atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque cœlestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. » (Cic., lib. II de Natur. deor.) Eadem vero ille in Tusculanis quæstionibus et alibi litteris mandaverat (Cic., lib. I Tuscul.).

At porro ibi non stetit Lactantius, aliaque argumentandi ratione ostendit homini ingentiam innatamque esse religionem. In ea quippe putat vel solum, vel præcipuum, et maximum situm esse hominis pecudisque discrimen. « Hominem, inquit, atque mutorum, vel solum, vel certe maximum in religione discrimen est. » (Lib. II Inst. cap. 5.) Alibi vero: « Nullum est aliud animal, quod habeat notitiam aliquam Dei, religioque est pene sola, quæ hominem discernat a brutis. » (Ibid., lib. VII, cap. 9.)

Opinionem porro suam cum Ciceronis auctoritate, tum etiam ratione propugnare et firmare conatur. Et Ciceronem quidem loco proxime citato laudavit. At alia ipsius verba prius hunc retulerat in modum: « Qua de re Ciceronis vera est sententia: Ex ista, inquit, generibus nullum est animal præter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei, ipsique in hominibus nulla gens est, neque tam immansueta, neque tam fera, quæ non, etiamsi ignoret qualem Deum habere deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur. » (Lib. III Inst., cap. 10.) Hæc autem transcripta sunt ex primo illius de Legibus libro, ad quem rursus Lactantius nos alibi mittit, ibique addidit: « Solus enim sapientia instructus est, ut religionem

intelligat. Et hæc est hominis atque mutorum vel
pua vel sola distantia. » (*Lib. de Ira Dei, cap. 7.*)

audi, quæso, qua ratione id probaverit : Om-
quit (*Lib. III Inst., cap. 10 et lib. de Ira Dei,*
) , præter religionem, quæ videntur propria
omni, cum animantibus cæteris aut commu-
at certe plane similia apparent. Si proprius et-
homini sermo dicitur, muta etiam animalia vo-
sese invicem cognoscunt, interiorerque pate-
t habitum. Quædam igitur in illis est sermonis
udo. Si homini lætitia elato peculiaris videatur
in animalium auribus, oculis, rictu, screaæque
signa lætitiæ deprehenduntur. Si nihil hominis
proprium sit, quam ratio, et futuri providentia ;
malibus etiam inest quædam intelligentiæ et
tionis species, qua in fatibus suis varios exitus
nt ; ut obsessis, et periculo imminente, saluti
ga consulant. Formicæ vero et apes, ut Lac-
s Virgiliti versibus probat, ætate colligunt, quæ
suo hyemis tempore necessaria fore prævident.
sa porro facit plurima in singulis animalium
bus exempla, quæ humanæ solertiæ simillima
Quæ enim retulerat, hæc prorsus sufficere
t ; ut ex illis hanc eliceret conclusionem :
d si horum omnium, quæ adscribi homini so-
in mutis quoque deprehenditur similitudo, ap-
solam esse religionem, cujus in mutis nec ves-
aliquod, nec ulla suspicio inveniri potest. »
de Ira Dei, cap. 7.)

sæus suis in Lactantium notis observat illum,
bris Institutionum conficiendis operam daret, C
nasse hominem a brutis sola religione distingui,
me Pythagoræ, Platonis, aliorumque quorum-
equebatur opinionem, qui brutis inesse ratio-
rbitrabantur. Verum postea cum librum *de Ira*
idit, ab hoc errore tunc eum resipuisse existi-
t re quidem vera in prioribus libris ita locutus
Equidem sic arbitror universis animantibus esse
rationem, sed mutis tantummodo ad vitam
m, homini autem ad propagandam. Et quia in
e ipsa ratio perfecta est, sapientia nominatur,
hoc eximium facit hominem, quod soli datum
elligere divina. » (*Lib. II Inst., cap. 10.*) In
utem *de Ira Dei*, videtur mutis animantibus
eorum omnium, quæ rationis et solertiæ hu-
sunt, tribuere similitudinem.

D
ntamen veremur, ne Isæo plane penitusque
ata non fuerit auctoris nostri sententia. Nam
o secundo et septimo Institutionum, a nobis
ante citato, aperte declarat hominem a mutis
stibus sola religione vel ea potissimum discre-
quia homo perfectæ rationis compos illam ha-
otest, minime vero bruta animantia, quæ im-
ta tantum ratione potiri possunt. Non alia
videtur fuisse mens ejus et opinio, nisi in bru-
e rationem aliquam imperfectam, aut potius
s tantum similitudinem et speciem, quæ illis
m dumtaxat tuendam data est. Itaque cum
sola sit, cujus nullum plane, ne minimum

A quidem in brutis sit vestigium, inde Lactantius. in-
tulit eam esse, qua homo clarius et evidentius ab illis
distinguitur. Quoquo autem modo res se habeat, si
ille erravit, erroremque correxit, laudari certe debet
ingenui veracisque hominis modestia, ac siacerus
tuendæ veritatis amor, summumque studium.

Hominibus porro cum sic ingenua fuerit religio,
et illius, sicuti sapientiæ, naturaliter cupidi, atque,
ut ait Lactantius (*Lib. III Inst., cap. 10*), appetentes
sint, quid mirum si inde concludat ab iis, qui eam
tollunt, hominem suo proprio singularique bono or-
bari. « Qui ergo philosophi, » inquit, « volunt animos
omni metu liberare, tollunt etiam religionem,
et orbant hominem suo proprio ac singulari bono. »
(*Ibid., cap. 10.*) Epicurum autem his verbis per-
strinxit, de quo alibi dixit : *Dissoluitur omnis religio,*
si credamus Epicuro dicenti (Lib. II, v. 56 et seq.).

Omnis enim per se divum natura necesse est
Immortali ævo summa cum pace fruatur,
Semota a nostris rebus, etc.

Vides sane ibi ab illo Epicuri nomine citari Lucretii
carmina. Monitos etenim alibi nos fecerat (*Lact., lib.*
de Opific., cap. 6), Epicuri esse omnia, quæ delirat
Lucretius. Impium vero hunc errorem eidem nomi-
natim Epicuro Tullius adscripsit. Præterea hic ipse
orator ethnicus (*Cicer., lib. II de Natur. deor.*) cui-
dam ejusdem Epicuri discipulo objicienti : « At etiam
de sanctitate, de pietate libros scripsit Epicurus, »
respondet : « At quomodo in his loquitur ? Coruna-
num, aut Scævolum, pontifices maximos, se audire
dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus reli-
gionem ; nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus deo-
rum templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos
ab hominibus colendos dicas, cum dii non modo ho-
mines non colant, sed omnino nihil curent, nihil
agant ? » Quod paulo post aliis verbis repetit, ac
postea addidit hoc Epicuri de sanctitate libro, quem
invidiæ detestandæ gratia composuerat, nos ludi « ab
homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam
libero, » et qui « re tollit, oratione relinquit deos. » Et
hoc quidem ab illo jam antea dictum fuerat.

Lactantius vero, qui hunc absurdissimum errorem,
ab aliis omnibus explosum, acrius adhuc insectatur,
et radicitus evellit, ex hactenus disputatis duplicem
elicit conclusionem ; primo, non metus causa esse
institutam religionem ; utpote quæ hominum animis
naturaliter insita est, ac Deus voluit eorum naturam
illius esse cupidam et appetentem : secundo, ser-
viendum eidem religioni, quam totius humani generis
consensu constat esse suscipiendam. Verum quia plu-
res religiones in mundum invaserant, videndum est
quam Lactantius existimet esse veram, quamque ab
omnibus deligi et suscipi necesse est.

CAPUT SECUNDUM.

*Expenduntur argumenta, quibus Lactantius solam
religionem christianam veram esse demonstrat.*

ARTICULUS PRIMUS.

*Examinantur Lactantii argumenta quibus christianam
religionem veram esse demonstrat ex sacrorum nostro-*

rum vatum oraculis, quibus prædixerunt fore ut Christus, Dei Filius, homo fieret, et ex virgine nasceretur.

Cum omnes omnino homines tanta, sicuti dictum est, necessitate religionem suscipere et amplecti teneantur; constat profecto ab eis nullam aliam esse suscipiendam, nisi quæ vera sit, et Deum summum vero et debito cultu honoret ac veneretur. Atqui Lactantius hanc solam christianam esse religionem variis, iisque invictissimis, rationum momentis demonstrat (*Lact., lib. iv Inst., cap. 23, 24, 25*). Primum autem inde petit, quod Christus a Deo Patre legatus et nuntius missus est; ut justitiam, quæ nulla amplius erat in terris, restitueret, ac vero pioque Dei cultu per omnem terram verbis et exemplis disseminato, novum ædificaret templum, seu veram religionem fundaret, doceret, et stabiliret. Ut autem eam institueret ac docendi munere fungeretur, voluit Deus illum in terram, sicuti decreverat, descendere, et humana carne indui.

Sed quoniam ab ethnicis, aliisque negari poterat illum revera a Deo fuisse missum, et veram sancivisse religionem, id Lactantius luculentissime probat (*Ibid., lib. iv, cap. 10*) sacrorum auctoritate vatum, qui jam a pluribus, antequam natus fuisset, sæculis prædixerant fore ut ille aliquando Filius Dei humanum corpus ex virgine acciperet, ex Davidis familia nasceretur, miracula faceret, per totam terram promulgaret veri Dei cultum, affixus cruci moreretur, ac demum tertia die a morte rediret ad vitam. Non potuerunt autem hæc omnia a sacris illis vatibus eodem, quo acta sunt, modo sic prænuntiari, nisi divino Spiritu afflatis fuerint. At nemo sanæ mentis homo inficias umquam ire poterit his divinis oraculis, quæ effectum suum sortita sunt, certo et evidenter demonstrari et Christum a Deo revera fuisse missum, et fundatæ ab illo christianæ religionis veritatem.

Quapropter Lactantius primo quidem ostendit hos prophetas multa ante sæcula vaticinatos esse Christum Filium Dei ex virgine nasciturum. Dicendi vero initium ab hisce sumpsit Salomonis verbis (*Ibid., lib. iv, cap. 12*): *Salomon sic ait* (ms. codex regius antiquissimus, et editio Betuleii: *Salomon in ode undevicesima ita dicit*: alter ms. codex regius, priore paulo recentior, et alii nonnulli; « *Salomon in psalmo undevicesimo ita dicit*): *Infirmatus est uterus virginis, et accepit foetum, et gravata est in multa miseratione mater et virgo.* » Sed plures jam annotarunt hunc locum in sacris nostris Bibliis non reperiri. Suspicitur autem Betuleius illud esse unum ex quinque millibus carminibus, quæ auctor libri tertii Regum ab eodem Salomone edita fuisse sic testificatur: *Et fuerunt carmina ejus quinque et mille* (*Lib. iii Reg., cap. iv, v. 52*).

Gallæus vero putat Lactantium citasse verba, quæ ab aliis audita, ipse non legerat, sed nugæ ille vendit pro conjecturis. Quo enim argumento id probare contendat, audias velim. Patres, inquit, sæpe locant, quæ frustra in sacrorum Bibliorum libris qua-

sieris. Numquid ergo non lecta, sed ab aliis tantum audita Lactantius retulit? Quis umquam ita argumentatus est?

At Isæus hunc locum adducit in falsi suspicionem. Non arbitratur enim in ullo canonicorum Scripturæ librorum hæc fuisse scripta; quandoquidem beata Virgo nullum ex Christi Domini conceptu et partu dolorem sensit. Verum vox *infirmatus*, videtur ibi in bonam partem a Lactantio accipi, non vero in hanc malam, qua significare voluerit debilitatum fuisse Virginis uterum, ita ut aliquo affecta fuerit dolore. Nam his verbis Salomon, sive quivis eorum scriptor, declarat eam divino Spiritu, sine ullo viri tactu concepisse, et in multa miseratione matrem factam, et permansisse virginem. Nonne autem tanto tamque inaudito miraculo solitus mulierum parientium dolor exclusus est? Sed quamvis illud bono sensu explicari posset, non deerunt tamen qui hæc verba a Lactantio non ex genuino Salomonis libro, sed alio quodam apocrypho desumpta fuisse opinentur. Qui enim, inquit, fieri potuit ut tam clara et evidens illibate virginitatis Mariæ vaticinatio ab Irenæo, Epiphonio, Hieronymo, et aliis prætermissa fuerit, qui totis ingenii viribus virginitatem illius adversus hæreticos, eam negantes, propugnandam susceperunt?

Omnibus itaque notiora sunt hæc, quæ Lactantius adhuc citat (*Lactant., lib. ii Inst. cap. 12*) Isaiæ verba: *Ecce Virgo accipiet in utero (plures ms. in utero) et pariet filium, et vocabitis nomen ejus Emmanuel* (*Isaiæ, cap. vii, 14*). Ita etiam Cyprianus (*Cyprian., lib. i adv. Judæos, § 9, et Epist. 9*). Quanto autem clarius, uti ait auctor noster, tanto certius esse debet hoc prophætæ de Christo ex virgine nascituro testimonium. Nam illud christiani a Judæis, et suis, et Christi Domini infensissimis hostibus acceperant. Ab iis ergo quantumlibet obstinatis, et a cæteris omnibus hoc Isaiæ, sicut et alia omnia sacrorum prophetarum nostrorum testimonia, debebant utique, sicut infra ostendemus, pro veris ac plane divinis agnosci et recipi.

Neque objici poterat Christum non Emmanuelis, sed Jesus nomine vocatum. Emmanuel enim ab Isai dictus est, ut hoc vocabulo Deum aliquando nobiscum futurum significaret. Atqui Christus ex virgine natus, nobiscum revera Deus fuit. Videtur autem Lactantius hæc delibasse ex Tertulliano qui adversus Judæos eodem Isaiæ oraculo dimicat (*Tertull., lib. adv. Judæ., caput 9*), et frivolam illorum responsionem sic refellit: « Itaque dicunt Judæi: Provochemus istam prædicationem Isaiæ, et faciamus comparationem, an Christo, qui jam venit, competat illi primo nomen, quod Isaias prædicavit... Equidem Isaias prædicat eum Emmanuelem vocari oportere... Porro, inquit, iste, qui venit, neque sub ejusmodi nomine est editus... At nos e contrario admonendos eos existimavimus, uti coherentia quoque hujus capituli recognoscant. Subjuncta est enim et interpretatio Emmanuel, nobiscum Deus, uti non solum sonum nominis spectes, sed et sensum. Sonus enim

s, quod est Emmanuel, suæ gentis est. Sen- A
 n ejus, quod est Deus nobiscum, ex inter-
 e communi est. Quæro ergo an ista vox No-
 Deus, quod est Emmanuel, exinde quo
 illuxit, agitetur in Christo? Et puto, ex toto
 abis. Nam qui ex judaismo credunt Christo,
 eum credunt, Emmanuel cum volent dice-
 scum Deum esse significant. Atque ita con-
 venisse illum, qui prædicabatur Emmanuel;
 id significat Emmanuel, venit, id est, nobis-
 s. » Locum hunc, etsi paulo longiorem, to-
 scripsimus, quia inde clariora fiunt, quæ
 us noster brevius retulit. Plura adhuc Ter-
 ibidem adjecit, quæ quidem cum ad rem
 non faciant, quamvis lectu dignissima, omit-
 tã alio adhuc in libro (*Idem, lib. III. adv. B*
ip. 12 et 13) eadem repetit, eosdemque cas-
 tros, qui hisce Isaia: verbis non virginem,
 neulam concepturam significari perperam,
 mendacio prædicabant. Sed in priore Appa-
 stri tomo, ubi de Justini et Irenæi scriptis,
 posteram explicationem confutavimus. Vi-
 buc Eusebium (*Euseb. lib. II. Dem. Evang.*
lib. III, § 2, lib. VII, § 3), Hieronymum,
 (*Huet. Demonstr. Evang. propos. 9, cap. 9*),
 sacræ Scripturæ interpretes.

deinde Lactantius ostendit prænuntiatum
 uisse futurum Christi adventum hoc Psal-
 raculo: *Veritas de terra orta est* (*Psal.*
 12). Quod quidem hac ratione compro-
 quia Deus in quo veritas est, terrenum cor-
 pit, ut terrenis viam salutis aperiret. » Ire-
 ro (*Iren. lib. III. adv. hæres. cap. 5*) his ipsis
 bis non modo Christi ex virgine ortum, sed
 am a morte ad vitam reditum annuntiari ar-
 est: « David, » inquit, « eam, quæ est ex
 generationem ejus, et eam quæ est ex mortuis
 tionem prophetans ait: Veritas de terra or-
 At Hieronymus in quarto suorum in Isaiam
 tiorum libro eadem Psalmistæ verba de
 Christi ortu sic interpretatur (*Hieronym. in*
p. XI, 1, et seqq.): *Ipse factus est nobis a*
entia, et justitia, et sanctificatio, et redemptio,
vangelio loquitur. Ego sum lux, vita, et veri-
de quo in psalmis dicitur: Veritas de terra
, et justitia de cælo prospexit. Rursum vero **D**
Ibid. in cap. XLV. Isaia, 1): « Nubes pluant
 ustum, sive justitiam, terraque aperiatur, et
 t Salvatorem, de quo in psalmis canitur:
 de terra orta est, et justitia de cælo pro-
 sive juxta LXX: Terra misericordiam et
 a pariter germinavit; ut et peccatores mise-
 m, et justis præmia consequantur. » Plura
 erit, adeat sacræ Scripturæ interpretes, et ab
 et veritatem a psalmographo annuntiatam
 ristum, qui dixit: *Ego sum via, et veritas, et*
an, Evang. cap. XIV, 6).

autem Lactantius ad Isaiam, et ab illo adhuc
 edictum Christi adventum his probat illius

verbis: *Ipsi autem non crediderunt.... Et ipse ex-*
pugnavit, et recordatus est dierum sæculi, qui suscita-
vit de terra pastorem (*Isai. cap. LXIII, 10, 11*). Apud
 LXXII seniores legitur: *Ipse pugnavit contra eos, et*
recordatus est dierum antiquorum, qui eduxit a mari,
ex τῆς θαλάσσης, pastorem ovium. Ab utraque illa
 interpretatione discrepant hæc ultima Vulgatæ verba.
Recordatus dierum sæculi Moysi et populi sui. Ubi
est, qui eduxit eos de mari cum pastoribus suis?
 At Lactantius, qui in sacro suo codice legerat
pastor, hunc esse ait, de quo antea idem ipse Isaias
dixerat: Exsultent cæli desuper, et nubes induant
justitiam, aperiatur terra, et pullulet Salvatorem.
Ego enim Dominus Deus creavi eum (*Ibid. cap. XLV,*
 8). Septuaginta autem duo Interpretes: *Latetur*
cælum desuper, et nubes spargant justitiam: germi-
net terra, et proferat misericordiam, et justitiam ger-
minet simul. Ego sum Dominus qui creavi. Jam vero
 Hieronymum paulo ante audivimus hæc ex eadem
 versione citantem. In Vulgata autem: *Rorate cæli de-*
super, et nubes pluant Justum; aperiatur terra et ger-
minet Salvatorem, et justitia oriatur simul. Ego Do-
minus creavi eum. Varias porro horum sacri prophe-
 tæ verborum interpretationes retulimus, ut facilius
 quisque intelligat quam Lactantius noster secutus
 sit. Omnes autem passim antiqui Ecclesiæ Patres, et
 sacræ Scripturæ interpretes, illa Isaia: verba de
 Christo homine facto, quemadmodum Lactantius nos-
 ter, intelligenda esse existimant. Ab his itaque qui
 tanto numero, quanto consensu obviam nobis ve-
 niunt, hic appellandis, operæ prorsus inutilis esse
 duximus.

Eodem quoque consensu docent præmonstratum
 adhuc fuisse humanum Christi ortum his, quæ Lac-
 tantius deinde citavit (*Ibid., lib. IV, cap. 12*), ejusdem
 Isaia: verbis: *Ecce natus est nobis puer, et datus est*
nobis filius, cujus imperium super humeros ejus, et vo-
catum est nomen ejus magni consilii nuntius (*Isai.*
cap. IX, 6). Magis autem ibi adhæret LXXII in-
 terpretationi. Ita etiam Cyprianus (*Cyprian. lib. II,*
adv. Jud. § 21), nisi quod in fine scripsit, *magnæ co-*
gitationis nuntius. In notis tamen observatur uno in co-
 dice legi, *magni consilii nuntius.* Inde vero Lactantius
 sic argumentatur: « Idcirco missus est a Deo Patre,
 ut universis gentibus, quæ sub cælo sunt, singularis
 et veri Dei sanctum mysterium revelaret, ablatum
 perfido populo, qui adversus Deum sæpe deliquit. »
 Tertullianus autem inde adversus Judæos hunc in
 modum disputat: « Quid novum si non de Filio Dei
 dicit?... Quid omnino regum insigne potestatis suæ
 humero præfert, et non aut capite diadema, aut in ma-
 nu sceptrum, aut aliquam propriæ vestis notam. Sed
 solus novus rex sæculorum, Christus Jesus, novæ
 gloriæ et potestatem et sublimitatem in humero ex-
 tulit, crucem scilicet. » (*Tertull. lib. III. adv. Jud. cap.*
11; et lib. de Carne Christi, cap. 14). Quod quidem
 ille ad confutandum Marcionem alibi iisdem verbis
 repetit. Alio insuper in libro (*lib. III. adv. Marcion.,*
cap. 19) non solum Judæos, sed hæreticos etiam

qui Christum aut verum Deum, aut verum hominem esse negabant posterioribus Isaiaë verbis sic refellit: « Dictus est quidem magni consilii Angelus, id est, nuntius, officii non naturæ vocabulo. Magnum enim cogitatum Patris super hominis scilicet restitutione annuntiaturus sæculo erat. Non ideo tamen sic Angelus intelligendus, ut aliqui Gabriel, aut Michael. Nam et filius a Domino vineæ mittitur ad cultores, sicut et famuli, de fructibus petito. Sed non propterea unus ex famulis deputabitur filius, quia famulorum successit officio. » (*Idem, lib. de Carne Christ., cap. 14.*) Denique disputationem suam his absolvit verbis: « Quid ultra? » Adhuc Isaïam exclamantem audi: « Non Angelus, neque legatus, sed ipse Dominus salvos eos fecit. » Eodem modo hæc et superiora Isaiaë verba interpretati sunt Hieronymus et Eusebius (*Hieronym. in comm. cit. Isa. loc.; Euseb. lib. vii Demonstr. Evang., cap. 5*), quem plura, et notata certe digna, enarrantem te legisse non paenitebit.

Prosequitur Lactantius (*Lactant. lib. iv, cap. 12*), adhucque ostendit a Daniele non modo primum, sed secundum etiam Christi in mundi fine adventum prænuntiari. De utroque enim hæc, inquit, vaticinatus fuerat: *Videbam in visu noctis, et ecce in nubibus cæli, ut filius hominis veniens, et usque ad vetustum dierum pervenit. Et qui adsistebant, obtulerunt eum, et datum est ei regnum, et honor, et imperium, et omnes populi, tribus, linguæ servient ei, et potestas ejus æterna, quæ numquam transibit, et regnum ejus, quod non corrumpetur* (*Daniel. cap. vii, 13*). Judæos autem inde auctor noster redarguit, qui Christum, quia ex homine natus est, verum Messiam negabant. Duos enim ejus adventus paucis his verbis propheta aperte præsignavit. Et primum quidem, cum ait: *ut filius hominis veniens*. Hoc siquidem loquendi modo significabat fore, ut suscepta hominis forma, et conditione mortali, homines justitiam ac veritatem doceret. Subsequentibus autem ejusdem Danielis verbis secundum Christi adventum prænuntiari auctor noster demonstrat; nisi quod illa: *Datum est ei regnum, et quæ sequuntur*, possint de utroque ejusdem Christi adventu intelligi.

Tertullianus tamen hoc eodem sacri vatis testimonio (*Tertull. lib. adv. Jud., cap. 14, et lib. iii, adv. Marc., cap. 7*), quod non sine pluribus diversis lectionibus retulit, contra Judæos et Marcionem probat posteriorem dumtaxat designari futurum Christi adventum, priorem vero alia Isaiaë vaticinatione. Tertullianum autem sequitur Cyprianus (*Cyprian. lib. advers. Judæos, § 26*), qui eadem Danielis verba, nec sine diversis adhuc ab utroque lectionibus, descripsit. At Hieronymus (*Hieronym. in cit. Danielis loc.*) hæc ad priorem Christi adventum magis referre videtur. Addit porro Lactantius (*Lactant. lib. iv, cap. 22*) iisdem quoque prophetaë verbis significari fore, ut Christus a mortuis excitatus, postea in cælum ascenderet.

Rursum vero ille diserte asseverat Hieremiam

prædixisse fore ut Christus homo fieret, ubi hoc ludit oraculum: *Et homo est, et quis cognoscat eum!* Sed observant notarum in auctoris nostri opera editores hæc verba neque in Hieremias, neque in Baruchi prophetia inveniri. At ea haud dubie in Vulgata interpretatione quaesierunt, ubi aliter leguntur; non autem apud LXXII interpretes, qui illa eodem, atque auctor noster, modo græce, sicuti postea Epiphanius, retulerunt (*Epiph. Hæres. 54, § 4*). Quid vero, quod illud idem prophetaë testimonium latinis eodem verbis a Tertulliano variis suis in libris (*Tert. lib. adv. Jud. cap. ult.; lib. de Carn. Christi, cap. 15; lib. iii adv. Marcion., cap. 7*), et a Cypriano (*Cyp. lib. advers. Judæos, § 10*), Ambrosio (*Ambros. lib. de Inst. Virg., cap. 16*), aliisque transcriptum est. Verum prætermittenda non sunt, quæ Hieronymus in hunc Hieremias locum animadvertit. « Verbum Hebraicum Enos quatuor litteris scribitur, *aleph, et nun, et tav, et sin*. Si igitur legatur Enos, homo dicitur, si anur, inscrutabile, sive desperabile, eo quod nullus hominum valeat cor hominis invenire. Symmachus vero hunc locum ita interpretatus est: Inscrutabile cor omnium: vir autem quis est, qui inveniat illud? Solent quidam nostri bono quidem voto, sed non secundum scientiam, uti hoc loco contra Judæos, quod homo sit dominus atque salvator secundum dispensationem carnis assumptæ, nullusque possit nativitas ejus scire mysterium... Melius autem est, ut simpliciter accipiamus quod nullus cogitationum secreta cognoscat, nisi solus Deus. » Tota porro ex hac disputatione colligit Christum esse Deum, quippe qui secretas hominum, teste Evangelista, cognoverit cogitationes. Antiquissimi vero Ecclesias Patres septuaginta duorum, qui et ipsi Judæi erant, interpretationem secuti, hæc de Christo pariter intelligenda esse censuerunt.

Quid plura? Christum, ait Lactantius (*Lactant. lib. vi, cap. 13*), hominem futurum his Isaiaë adhuc prædixit verbis: *Et mittet eis Deus hominem, et salvabit eos, et judicans sanabit eos* (*Isaiaë, cap. xli, 20*). Sed quidam notarum in hunc Lactantii locum scriptores rursus nos admonent hæc etiam verba ab Isaiaë libro abesse. Quid ergo? Nonne poterunt in Vulgata Scripturæ sacre editione, et Hieronymi commentariis hæc sicut et nos legere: « Et mittet eis salvatorem et propugnatorem, qui liberet eos. » (*Hieronym. in cit. Isa. loc.*) Nonne idem his atque transcriptis ab Lactantio verbis significatur? Numquid aliquid expressius desiderabant? Ab eis igitur adeunda erat LXXII interpretatio, et in ea legissent: *καὶ ἀποστείλει αὐτοῖς ἄνθρωπον, ὃς σώσει αὐτοῦς· κρίνων σώσει αὐτούς. Et mittet eis hominem, qui salvabit eos: judicans salvabit eos*. Vides sane quæ hominum quorundam heterodoxorum, qui editionibus operum Lactantii præfecti erant, diligentia fuerit. Cæterum Hieronymus (*Hieronym. Comment. in cit. Isa. loc.*), aliique antiqui Ecclesias Patres hunc locum de Christo intelligendum esse palam profitentur.

Omnibus his prophetarum nostrorum vaticinatio-

actantius (*Lactant., ibid.*) subjunxit celeberrimum oraculum, quod Moysis, illud scilicet illius, nomine hunc citat in modum: *Sed et Moy-Numeris ita loquitur: Orietur stella ex Jacob, et ex homo ex Israel (Numer. cap. xxiv, 17). et et consurget virga de Israel.* Cyprianus vero et ac Lactantius noster verbis illud exhibet (*Cyprian. lib. 1 adv. Judæos, § 10.*) Irenæus autem (*Iren. lib. 3 adv. hæres. cap. 19*): *Orietur stella ex Jacob, et dux ex Israel.* Atque ita etiam Justinus græce (*Justin. dial. cum Tryph.*), atque eodem Moysis nomine: ἀναστῆσθαι ἄστρον ἐκ Ἰακώβ, καὶ ἄνθρωπος ἐκ Ἰσραὴλ. *Orietur stella ex Jacob, et dux ex* Eusebius vero (*Euseb., lib. ix Demonstr. Evang.*) similiter, nisi quod addidit verbum καὶ ἐκαστήσεται, ubi ille plura de hoc et aliis cum ejusdem tum aliorum prophetarum de humana natura Christo assumenda, oraculis scite disputat: sicut et plurimos alios græce latineque Ecclesiasticos, quos singillatim appellare longius foret, si volueris, operam profecto non perdes. Intertextorem nostrum sequamur, alia prophetarum isto oracula enarrantem.

ARTICULUS II.

sacrorum prophetarum oraculis Lactantius præmisse fuisse demonstrat fore, ut Christus ex Davidis familia nasceretur, et utrum recte dixerit urbem Hierosolymam suam a Salomone accepisse nomen.

sequitur Lactantius (*Lactant. lib. iv, cap. 15*), qui profert sacrorum veterum nostrorum oracula, Christum non humanam tantummodo naturam sortitum, sed etiam ex Davidis familia generandis diserte prædixerunt. Primum autem id ostendit duplici Isaïæ vaticinatione: *Et erit in illa die Jesse, et qui exsurget principari in nationes, in gentes sperabunt, et erit requies ejus in honore (Isaïæ cap. x, 11).* Et alio loco: *Exciet virga de Jesse, et flos de radice ejus ascendet, et re-tur super eum spiritus Dei, spiritus sapientiæ et fortitudinis, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus pietatis, et implebit eum spiritus timoris Domini (Isaïæ cap. x, 11).* Vides sane quomodo Lactantius noster utrumque illum locum inverso paulatim prophetæ ordine citaverit. Priorem vero Cyprianus (*Cyprian., lib. 1 adv. Judæos § 12*) nobis sic exponit: *Et erit in die illa radix Jesse, qui surget in ore omnibus gentibus: in illum gentes sperabunt, et erit requies ejus honor.* Ita etiam LXXII. interpretata paulo aliter: *In die illa radix Jesse, qui signum populorum, ipsum gentes deprecabuntur sepulcrum ejus gloriosum.* Citatur etiam ab Apostolo (*Ad Roman. cap. xv, 12*), sed juxta LXXII interpretationem; atque his verbis ostentatum esse docet fore, ut Christus ex Davidis stirpe nasceretur, et gentibus omnibus ad se converteret.

Idem autem locus in utraque et LXXII senio-

rum, et Vulgata versione, fere eodem modo descriptus est. Totidem vero ac Lactantius verbis, eundemque in finem Cyprianus illum protulerat (*Cyprian. lib. 11, adv. Judæos § 11*). At ante utrumque Tertullianus (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. 9*) hinc contra Judæos sic disputat: *Et quoniam ex semine David genus trahere deberet virgo, ex qua nasci oportuit Christum, ut supra memoravimus, evidenter Isaïas propheta in sequentibus dicit: Et nasceretur, inquit, virga de radice Jesse, quod est Maria, et flos de radice ejus ascendet. . . . Neque enim ulli hominum universitas spiritualium documentorum competeat, nisi in Christum, flori quidem ob gratiam adæquatum, ex stirpe autem Jesse deputatum, per Mariam scilicet inde censendum. Fuit enim de patria Bethlehem, et de domo David, sicut apud Romanos in censu descripta est Maria, ex qua nascitur Christus.* Inde etiam contra hæreticos, male de Christo sentientes, argumentatur, eorumque errores alibi, nec quidem semel refellit. Similiter Eusebius (*Euseb. lib. 11 Demonstr. Evang. § 19; lib. 11, § 1; lib. 7, § 5*) utroque illo Isaïæ testimonio probat significari Christum ex radice Jesse, et Davidis semine nasciturum. Quia vero longior est illius disputatio, quam ut tota hic transcribatur, librorum ejus locos indicabimus, ut unicuique illos adire liceat. Nec minus longum foret alios appellare recentiores, quibus idcirco prætermisimus, te ad Hieronymum (*Hieronym. Comment. cit. Isaï. loc.*) et Eusebium (*Euseb., lib. 11 Demonstr. Evang. cap. 33*) præclare de hoc argumento disserentes mittimus.

Porro autem Lactantius (*Lact., ibid.*) ut gentiles suo gladio jugularet, memoratum ab Isaïa florem eum esse dicit, quem Sibylla (*Lib. 11 Oracul., v. 8*), ejus auctoritatem elevare non poterant, his verbis designavit; Ἀθήσει δ' ἄνθος καθαρὸν, quæ in vetusto librorum Lactantii nostri codice regio sic latine red-dita sunt: *Florescet autem flos parvus, et in editis Sibyllinis oraculis reperiuntur.*

Nec ibi adhuc stetit auctor noster (*Lact. ibid.*), sed idem adhuc demonstrat his Nathanis prophetæ verbis, quæ ab illo et Cypriano (*Cyprian., lib. 11 adv. Jud. § 11*) ita citata legimus: *Item in βασιλειῶν (duo regii codices antiquissimi, Basilion, Cyprianus In Basilion) id est, Regnorum, libro secundo propheta Nathan, missus est ad David volentem Deo templum fabricare: Et fuit verbum Domini ad Nathan dicens: Vade, et dic servo meo David: Hæc dicit Dominus omnipotens (hoc verbum a Cypriano omissum fuit) Non tu ædificabis mihi domum ad inhabitandam (Cyprianus vero addidit, erit) cum impleti fuerint dies tui, et dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te (Cyprianus his adjecit, qui erit de utero tuo) et parabo semen (Cyprianus, regnum) ejus. Hic ædificabit mihi domum in nomine meo, et erigam thronum ejus usque in sæculum: et ego ero ei in patrem, et ipse erit mihi in filium, et fidem consequetur domus ejus, et regnum ejus usque in sæculum, » at insuper Cyprianus subjungit, in*

conspetu meo. Prius vero ille eundem locum, alium tamen in finem citaverat. Hæc autem verba leguntur in secundo, uti dictum est, Regum (*Lib. II Reg. cap. VII, 4, 5, 12, 13, 14, 16*), sive Samuelis libro: sed plura, quæ ibi in sacro textu interponuntur, ab utroque Cypriano et Lactantio prætermissa sunt.

Variis porro rationibus ab eodem Lactantio confutantur Judæi, qui hæc non de Christo, sed de Salomone intelligi volebant. Propheta enimvero de eo, inquit, loquebatur, qui non antea nasci debebat, quam David cum patribus requievisset. Atque antea natus erat Salomon. Deinde hoc prophetæ oraculo ille expresse designatur, cujus perpetuum foret imperium. Non ergo is est Salomon, qui quadraginta tantum annis regnavit. Denique destructum est templum ab Salomone ædificatum. Non illud igitur Salomonis, filii David, sed Christi filii Dei templum denotabatur, quod nihil aliud est, quam fundata ab eo Ecclesia, quæ non in parietibus, sed corde fidelium hominum in perpetuum permanebit.

Simili prorsus ratione Tertullianus (*Tertull. lib. III adv. Marcion. cap. 20*) contra Marcionem prius pugnaverat. «Nathan propheta in secundo Basilidarum (hæc ipsa sunt illius verba) professionem ad David facit semini ejus: Quod erit, inquit, ex ventre ipsius. Hoc si in Salomonem simpliciter edisseres, risum mihi incuties. Videbitur enim David peperisse Salomonem. An et hic Christus significatur, ex eo ventre semen David, qui esset ex David, id est, Mariæ? Quin et ædem Dei magis Christus ædificaturus esset, hominem scilicet sanctum, in quo potiore templo inhabitaret Dei spiritus, et in Dei filium magis Christus habendus esset, quam Salomon filius David. Denique et thronus in ævum, et regnum in ævum, magis Christo competit, quam Salomoni, temporali scilicet regi. Sed et a Christo misericordia Dei non abscessit: Salomoni vero etiam ira Dei accessit post luxuriam et idololatriam. Suscitavit enim illi Sathan hostem Idumæum. Cum ergo nihil horum competat in Salomonem, sed in Christum, certa erit ratio interpretationum nostrarum, ipso etiam exitu rerum probante, quas in Christum apparet prædicatas.» Tertulliano autem et Lactantio nostro Augustinus concinit (*August., lib. XVII de Civit. cap. 8, § 3*), et alii quamplurimi.

At Lactantius (*Lact. ibid. lib. IV, cap. 13 et cap. 18*), inquiet forsitan aliquis, multo longius quam Tertullianus et Augustinus excurrere, quemdam offendit erroris scopulum. Non enim solum Hierosolymitanum templum a Salomone ædificatum fuisse asseverat, sed civitatem etiam, quam de nomine suo Hierosolyma nuncupavit. Atqui hæc urbs longe ante Salomonis ætatem condita cognomen suum accepit. Nam ut omittamus illius mentionem in libris Josue et Judicum sæpius fieri (*Josue, cap. X, XI, XII, Judic. cap. I, XIX*), Josephus (*Joseph. lib. VII, Antiqui. cap. 2, 3*) narrat Hierosolymam, Ἱεροσόλυμα, captam fuisse a Davide, ac postea instauratam. Tum deinde hæc addidit: «Igitur primus David Jebusæis

A inde ejectis, a se civitatem denominavit; nam tempore Abrahami, generis nostri auctoris, Solyma vocabatur.» Alio autem in libro (*Idem. lib. VII de bello Judai. cap. 18*) narrat quidem eam tempore Abrahami a Melchisedeochæ ædificatam, sed addit ab illo appellatam Hierosolymam, cum prius nuncuparetur Solyma.

Hieronimus quoque scribit eam a Jebusæis suum traxisse vocabulum, ac deinde a Davide, qui eos exterminavit, factam fuisse Judaicæ provinciæ metropolim: «Eo quod locum templi, inquit, emerit, et impensas structuræ Salomoni filio dereliquerit. Hanc esse Josephus refert, quæ in Genesi scribitur Salem sub rege Melchisedech (*Hieronym. loc. Hebrai.*).» Ibi autem antiquorum Ecclesiæ Patrum opiniones recenset, subditque plures, quos nominatim appellat, tradidisse «Melchisedech hominem fuisse Chananzæum, regem urbis Hierosolymæ, quæ primum Salem, postea Jebus, ad extremum Jerusalem appellata sit (*Hieronym. epist. ad Evangel.*).» Sed siluit quibus temporibus mutatum fuerit illius nomen. Deinde tamen Josephum aliosque reprehendit, qui arbitrati sunt Salem esse Jerusalem, hocque nomen ex Græco et Hebraico compositum. Suidas nihilominus eam a Melchisedeochæ Hierusalem cognominatam opinatur.

At Eusebius (*Euseb. lib. IX Præpar. Evang. cap. 34*) hæc ab Eupolemo de Hierosolymitano templo, quod Salomon construxit, litteris mandata memorat: Προσαγορευσθῆναι δὲ πρῶτον μὲν τὸ ἀνάκτορον, ἕρην Σολομῶνος ὕστερον δὲ παρεφθαρμένως τὴν πόλιν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Ἱεροσολίμη ὀνομασθῆναι. ὑπὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἡρωνύμως Ἱεροσόλυμα λεγέσθαι. «At primum sacra illa ædes Solomonis templum, nominata est. Deinde urbs ipsa Hierusalem corrupto vitiatoque templi nomine appellata, quam Græci postea Hierosolymam affini geminoque vocabulo nuncuparunt.» Vides profecto non unam de illo, qui primus Hierosolyma cognomen dedit, fuisse omnium sententiam, Lactantioque non defuisse opinionis suæ patronum.

Verum si eum erroris in hoc convincas, fateri sane debes ab ipso non omnibus quidem, quæ proferre poterat, sed pluribus, iisque certissimis sacrorum prophetarum oraculis satis probari fore, ut Christus ex virgine, et Davidis familia nasceretur. Nec minus luculenter ille demonstrat prænuntiatum fuisse æternum ejusdem Christi Domini sacerdotium. Quod quidem jam examinandum est.

ARTICULUS III.

Quibus prophetarum Oraculis Lactantius demonstrat prænuntiatum fuisse sempiternum Christi, veræ religionis auctoris, sacerdotium.

Satis Lactantio non fuit demonstrasse quam claris et expressis sacrorum prophetarum oraculis prænuntiatum fuerit mirabilis plane Christi ex virgine et Davidis familia ortus. Verum progreditur ulterius, et ostendit non minus luculenter ab illis prædictum fuisse sempiternum ejus sacerdotium. Primum itaque probat (*Lactant. lib. IV, cap. 14*) illud plane præcæntum fuisse his Psalmographi verbis: Ante Luciferum

te. *Juravit Dominus, et non pœnitebit enim; tu sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech* (Psalm. cix, 4 et 5). Tria posteriora tamen verba absunt a duobus antiquissimis regię bibeæ manuscriptis codicibus. Atqui hæc tamen a veritate revera de Christo dicta fuisse in sua Apostolica ad Hebræos epistola diserte asseruit (*Epist. ad Hebr. v, 6*).

Propter Tertullianus sic disputat: « Quod et in eum accedit: *Tu es sacerdos in æternum*. Nec solum autem Ezechias, nec in ævum, etsi fuisset secundum ordinem, inquit, *Melchisedech*. Quid Ezechias Melchisedech, altissimi sacerdotem, et quoniam circumcisum, qui Abraham circumcisum, cepta decimarum oblatione, benedixit? At in quo convenit ordo Melchisedech; quoniam Christus, proprius et legitimus Dei antistes, etiam pontifex, tum in nationibus constitutus, a quibus magis suscipi habebat, cognituram quoque circumcisionem, et Abraham gentem, in quo nullo modo venerit, acceptatione et benedictione dicitur » (*Tertull. lib. v adv. Marcion., cap. 9*). Sed sic fusius prosequitur Hieronymus (*Hieronym. ad Evangel.*) ubi utriusque et psalmistæ et illi verba citavit. Ita etiam Eusebius (*Euseb. lib. demonstr. Evang. § 15*) in sua demonstratione verba citavit, sed brevius in psalmorum commentariis. Hæc Hilarii (*Hilar. tract. in Psalm. cxlix*) ac non nisi mox citandi atque aliorum magno plene sensu interpretatio.

Quis autem illud Davidis testimonium, Apostoli Ceterum tate, ut diximus, firmatum, cuilibet etiam per se sufficere debeat; Lactantius (*Lact. l. iv, c. 14*), id adhuc probat scriptis in primo Regum hisce: *Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia mandata in corde meo faciat, et ædificabo ei domum, et transibit in conspectu meo omnibus diebus* (1, 2). Cyprianus (*Cypr. lib. i Test. adv. Judæos*) quoque scribit illis et superioribus Psalmographi sempiternum Christi sacerdotium præsignificari. Quod insuper Lactantius (*Lactant. lib. iv, cap. 14*) aperit apertissimum, ut ipse ait, hoc Zachariæ testimonium: *Et ostendit mihi Dominus Deus Jesus Christus regius librorum Lactantii codex antiquior, Cyprianus (Cypr. lib. ii Testimon., § 14), Jesum) item magnum stantem ante faciem Angeli Domini. Et ecce titio reiectus ab igne, et Jesus erat indutus vestis sordidis, et stabat ante faciem Angeli.... vestis meis ambulaveris.... Tu judicabis domum... Audi itaque sacerdos magne (Zachar. cap. iii, seqq.).* Planum itaque Lactantius noster facit titio decipi, qui hæc de Jesu Nave, sive Josue, sacerdote Jesu, filio Josedeche, dicta esse opinatur. Neuter enim sordidatus est, neuter, ut titio reiectus, aliquid perpressus est adversi, neuter in conspectu Dei et angelorum stetit. Denique Zacharias de rebus præteritis, et mortuis illis hominibus sed de aliquo homine futuro loquebatur. At non hæc nequiquam utrique illi Jesu, tantum certe

Jesu Christo prorsus conveniunt. Nam ille veste sordida, id est, carne humana indutus, tormentis et supplicio crucis, tamquam titio, igne extinctus est. Ad hæc vero Zacharias de illo loquitur, qui cum in viis Dei ambulaverit, ejusque impleverit voluntatem, et judicium accipiet et imperium sempiternum. Atqui solum Christus, sublato falso deorum cultu, ac stabilita vera religione, implevit Patris sui voluntatem et mandatum, atque idcirco, *et sacerdotis perpetui*, ait auctor noster, *dignitatem et regis summi honorem, et judicis potestatem, et Dei nomen accepit.*

Justinus autem Martyr (*Just. Dial. cum Tryph.*) eadem Zachariæ verba adversus Tryphonem urget, palamque facit divinum illum prophetam hæc de Christo, non autem de Josue aut alio fuisse prælocutum.

Quia vero prolixior est ejus interpretatio, ob illius verbis recitandis abstinere, ad ejus librum omnibus facile obvium te mittimus. Interim vero audi Tertullianum (*Tertullian. lib. advers. Jud. cap. 14*), qui quidem citatum Zachariæ locum de duplici Christi adventu explicat, pluraque adjecit, quæ Lactantii nostri explicationi plane congruunt: « Apud Zachariam, inquit, in persona ipsius, immo et in ipsius nominis sacramento, verus summus sacerdos Patris, Christus Jesus, duplici habitu in duos adventus delineatur. Primos sordidis indutus est, id est, carnis passibilis et mortalis indignitate, cum diabolus adversabatur ei, auctor scilicet Judææ traditoris, qui eum etiam post baptismum tentaverat. Dehinc spoliatus pristinas sordes, exornatus podere et mitra, et cidari munda, id est, secundi adventus; quoniam gloriam et honorem adeptus demonstratur. Nec poteritis eum Josedeche filium dicere, qui nulla omnino veste sordida, sed semper sacerdotali fuit exornatus, nec umquam sacerdotali munere privatus. Sed Jesus iste, Christus, Dei patris summus sacerdos, qui primo adventu suo humana forma, et passibilis venit in humilitate usque ad passionem, ipse etiam effectus hostia per omnia pro omnibus nobis, qui post resurrectionem suam indutus podere, sacerdos in æternum Dei Patris nuncupatus est. » Et hæc quidem ille pene iisdem, sed paucioribus verbis adversus Marcionem repetit (*Idem lib. iii advers. Marcion. cap. 7*).

Cyprianus vero (*Cypr. lib. ii, adv. Jud., cap. 15*) isthæc de primo Christi adventu, quemadmodum auctor noster, interpretatur. Sed legendus in primis Hieronymus (*Hieron. lib. i, Comment. in Zachar. cit. loc.*), qui præclare ostendit hæc Zachariæ verba a Judæis de Jesu sacerdote, filio Josedeche, perperam ac falso explicari, eaque de Christo Jesu esse intelligenda. Nec minus fuse et luculenter Eusebius hæc de eodem Christo dicta fuisse demonstrat (*Euseb. lib. iv Demonstr. Evang., § 16*).

Veræ ergo cum fuerint omnes illæ non solum de mirabili prorsus Christi ortu, sed sempiterno quoque ejus sacerdotio prædictiones, suumque sortitæ sint effectum; nemo sane negare umquam potest, eas divino spiritu editas, ac Christum reipsa a Deo missum, veramque esse, quam instituit religionem. Sed hæc

Lactantius aliis de illius morte oraculis mirum in A modum confirmat. Ad ea igitur examinanda, jam si lubet, veniamus.

ARTICULUS IV.

De aliis Apollinis Milesii, Sibyllarum et sacrorum prophetarum nostrorum oraculis, quibus impia Judæorum in Christum conspiratio, varia tormenta ante mortem ei infligenda, mortis ejus genus, solis eo moriente defectus, et ejus ad vitam reditus prænuntiabantur, ac quantum inde christianæ religionis veritas stabilita sit.

Transit Lactantius (*Lactant. lib. iv. cap. 13*) ad alia oracula, quibus mors Christi, ejus circumstantiæ, miracula tum edita, illius a morte et ab inferis reditus prædicta fuerant. Palam vero facit hæc oracula fusa esse non a sacris tantum nostris prophetis, sed ab aliis etiam vatibus, Apolline Milesio et Sibyllis, quorum summa erat apud ethnicos auctoritas. Tres autem citat de futura Christi mortali vita et morte hos Apollinis Milesii versus :

Θνητός ἐστι κατὰ σάρκα, σαρὴς τερατόδοτον ἔργου,
 Ἄλλ' ὑπὸ Χαλδαίων κριτῶν ὄστροις συναλωθεύς,
 Γόμοις καὶ σκολόσσοις περὶ φῶς ἀνέλεγοι τελευτήν.

Quorum hæc est in 3736 regio librorum Lactantii nostri manuscripto codice latina, sed non de verbo ad verbum interpretatio : « Mortali erat corpore, sapiens signis operum atque monstris, sub iudicibus Chaldæis comprehensus, transfixus, finem amarum complevit » (*Oracul. Veter. § 5*). Referuntur autem hæc carmina in editis veterum oraculorum libris, sed ex Lactantio nostro desumpta. Non infrequens tamen oraculorum Apollinis Milesii apud antiquos scriptores mentio. Nam præter Herodotum (*Herodot. lib. ii. § 178*), Strabonem (*Strab. lib. iv. Geogr.*), Melam (*Mela, lib. i. cap. 17*), Plinium (*Plin. lib. v. Natur. Hist. cap. 20*), Apuleium (*Apul. lib. iv. Metamor.*), et alios, testatur Sozomenus (*Sozomen. lib. i. hist. Eccles. c. 9*) Apollinem Licinio Imperatori de belli eventu interroganti respondisse citatis Homeri carminibus.

Lactantius vero animadvertit Apollinem solita dæmonum fraude cecinisse Christi mortale corpus, et *portentifica* opera, ut ethnici crederent illum non esse Deum, ac magicis artibus et virtutibus edita ab eo miracula. At certe Christum mortalem appellando, non ausus est illius negare divinitatem. Deinde vero quamvis mendacio, ait Lactantius, *fallente*, celare voluerit facta ab illo divina virtute miracula; veritas tamen ab hoc ipso Apolline extorsit, ut illa ipsa vocaret *portentifica*, nec tamen ullis magicis artibus, sed Dei, ut infra demonstrabimus, potestate edita esse fateretur. Denique sapientem Christum dicendo, declarat et sapientem esse ejus doctrinam et eos sapientes qui illam sequuntur.

At longo plura auctor noster citavit (*Lactant. lib. iv. Inst. cap. 18*) Sybillarum carmina (*Sybill. Orac. lib. i et lib. vi*), quibus cecinerant pleraque Christi ante suam mortem tormenta, eumque plane obmutescens, sputis scædandum, cædendum alapis ac flagellis, coronandum spinis, potandum aceto et felle, velum templi scindendum, tenebras diei clarissimo obducendas, denique Christum nece mulctandum

crudelissima, sed tertia die a morte et inferis ad tam rediturum. Verum hæc omnia, quæ græcis byllarum versibus a Lactantio nostro descripta non aliis latinis aptius referre possumus, quam Augustini (*August. lib. xviii de Civit. cap. 23*), qui ex Lactantio nostro decerpit, et sententiam confirmat verbis : « Inserit Lactantius Operi quædam de Christo vaticinia Sibyllæ, quamvis exprimat ejus. Sed quæ ipse singillatim posuit arbitratus sum conjuncta esse ponenda, tam unum sit prolixum, quæ ille plura commemorare brevia. In manus iniquas, *inquit*, infidelium perveniet. Dabunt autem Deo alapas manibus incoe et impurato ore expuent venenatos spiritus. Dabit ad verbera simpliciter sanctum dorsum; et colub accipiens tacebit, ne quis agnoscat quod verum vel unde venit, ut inferis loquatur, et corona coronetur. Ad cibum autem fel, et ad sitim ac dederunt; inhospitalitatis hanc monstrabunt mentem ipsa enim insipiens tuum Deum non intellexistis dentem mortalium mentibus, sed et spinis coram et horridum fel miscuisti. Templi vero velum detur, et medio die nox erit tenebrosa nimis in bus horis. Et morte morietur, tribus diebus suscepto, et tunc ab inferis regressus ad lucem primus, resurrectionis principio revocatis ostendit. Ista Lactantius carptim per intervalla disputæ suæ, sicut ea poscere videbantur, quæ probare poterat, adhibuit testimonia Sibyllina, quæ nos interponentes, sed in unam seriem connexa per tes, solis capitibus, si tamen scriptores deinceps servare non negligant, distinguenda curavimus. Hæc autem ille ex eo, quem præ manibus habet operum Lactantii codice, haud dubie transegit. At citata Sibyllarum oracula latine tantum citata quæ in plerisque antiquissimis et recentioribus manuscriptis tum editis eorumdem Lactantii librorum codicibus græce dumtaxat exhibentur. Quæ vero Augustino profertur latina Sibyllinorum oraculorum interpretatio eadem est ac illa quam in secundo eorumdem Lactantii librorum antiquissimo regie bibliothecæ codice, uti jam dictum a nobis fuit, eorum verborum regione de verbo ad verbum invenimus. Græca porro Sibyllarum oracula, latine invenies in editis illarum libris, sed ab Lactantio et aliis scriptoribus collecta et transcripta, nonnulli quædam in eis non occurrere putamus.

Verum Lactantius (*Lactant. lib. iv, cap. 1*) recepta ab gentilibus de Christo oracula citas contentus, perspicue adhuc ostendit nostros peritas hæc eadem ac plura divini spiritus afflatus fuisse vaticinatos. Nam præterquam quod in Christus Judæ proditorem, de qua plura Eusebius (*Euseb. lib. x, Demonstr. Evang. cap. 2 et 3*), et tamen suam prædixerat, certe Psalmographus in Judæorum de illo occidendo conspirationem gnavit hisce verbis, quibus cecinit beatum et non abierit in concilio impiorum. Martyr verus Justinus (*Justin. Apolog. 1*) docet hæc verba eodem

modo esse intelligenda. Tertullianus **A** *est, et sicut agnus coram tondentibus se sine voce, sic de Spectac. cap. 5* vero tametsi ea ad unum spectaculum accommodat; quia tamen multiplex est sacrae Scripturae sensus, fateoque videri de justo illo homine qui *in sessu Judaeorum de necando Domino non communicavit.*

Lactantius (*Lactant. loc. cit.*) de illa inspiratione haec a Salomone in libro *Salm. cxxxviii* et amplius annos scripta fuisse excumyeniarius justum, quoniam insuavis est *ut. cap. 11, 12 et seqq.* Quem ille loquens descripsit, quemadmodum et antea *Cyprianus. lib. 11 adv. Jud., § 14, p. 40*, eum de Christo, a Judaeis interficiendo, intellesse non dubitat. Magistrum porro suum **B** *Tertullianum (Tertull. lib. 111 advers. p. xxii)* qui hoc quoque sensu verba illa esse arbitratus est.

Super, ut ait Lactantius (*Lact. lib. 1v, cap. 11*) *certo quam diserte, nec breve ante tempus, erat flagella, alapas, sputa, quibus Christus in caedendus erat, et inquinandus. Citat loc. cit.*) autem haec totidem sacri hujus verba: *Non sum contumax, neque contrarium meum posui ad flagella, et maxillas albam: faciem autem meam non averti a tectorum (Isai. cap. 1, 5).* Cyprianus vero *11, adv. Jud., § 13 et de Bono patient. sub 11* omnino haec verba descripsit, et de Christo interpretatur. Ita etiam Tertullianus **C** *b. 111 contr. Marcion. cap. v et de Resur. xx*, exceptis tamen posterioribus verbis, addidit: *Faciem meam vero non averti a sputis: A confusione sputorum; Vulgata: Ego contradico, retrorsum non abii, corpus meum tententibus et genas meas vellentibus: faciem averti ab increpantibus, et conspuentibus in me (Hieronymus. in. lib. xiv in Esai) autem Judaeos qui haec de Isaia intelligi volebant de Christo dicta fuisse, quemadmodum martyr (Justin. Apolog. 1) atque Irenaeus, Iren. lib. 1v adv. haeres., cap. lxxviii.*

Verum, Lactantius (*Lact. lib. 1v, cap. xviii*) *ne designatum fuisse docet his Psalmistae congregata sunt super me flagella, et ignorantia soluti sunt, nec compuncti sunt, tentaverunt miserunt derisu, et striderunt super me dentium (Psalm. xxxiv, 15 et 16).* Quamvis tamen *de David explicare, ut ait Eusebius (Euseb. in hunc psal.), conarentur; de Christo tamen patiente praedicta fuisse et ille, et ceteri es, quos appellare longius foret, summa professione existimant. Et certe ea tunc commo fuisse sacra Evangelistarum historia aperemonstrat.*

Quum etiam, pergunt Lactantius (*Lactant. loc. isdem Christi patientis silentium indicavit s verbis: Sicut ovis ad immolandum ductus*

est, et sicut agnus coram tondentibus se sine voce, sic non aperuit os suum (Isai. cap. lxi. 7). Legebat haec Isaiae verba Eunuchus Candacis reginae Aethiopum, cum accessit ad eum Philippus, qui illa de Christo scripta esse tam evidenter demonstravit, ut Eunuchus Christi fidem amplexus fuerit. Quid igitur mirum si omnes nostri scriptores, Justinus martyr, (*Just. Dial. cum Tryph.*), Irenaeus (*Iren., lib. 1v. adv. haeret. cap. xli*), Tertullianus (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. ix et xiii*), Cyprianus (*Cypr. lib. 11. adv. Jud. § 15*), Athanasius (*Athanas. orat. de Incarnat. Verbi*), Hieronymus (*Hieronymus. in cit. Isai. loc.*), et alii huic apertissimae interpretationi subscripsissent?

Rursum vero sacer psalmista, inquit Lactantius, cecinerat Christum felle potandum et aceto. Dixerat enim: *Et dederunt in escam meam fel, et in siti mea potaverunt me aceto.* Eadem est Justini Martyris, Irenaei et Ambrosii sententia (*Ambros. lib. x. in Lucam, § 124*). Judaeos autem id caeca pertinacia negantes, Tertullianus (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. x et xiii*) sic redarguit: « Ut ea quae praedicta sunt a prophetis, per vos ei obventura impleantur, in psalmis ipse spiritus Christi jam canebat... Miserunt in potum meum fel, et in siti mea potaverunt me aceto.... Quae quidem omnia ipsa perpessus, non pro actu suo aliquo modo passus est, sed ut Scripturae impleantur de ore prophetarum. » Sed haec fusius Eusebius (*Euseb. in hunc psal.*) et alii.

Varia deinde eorundem sacrorum prophetarum testimonia adducit Lactantius noster, quibus praenuntiaverant interficiendum a Judaeis Christum Dominum. Sed ceteris omnibus difficilius est, quod ille ex Esdrae libro sic descripsit: « Et dixit Esdras ad populum: Hoc pascha Salvator noster et refugium nostrum, cogitate, et ascendet in cor vestrum, quoniam habemus humiliare eum in signo, et post haec sperabimus in eum, ne deseratur hic locus in aeternum tempus, dicit Dominus, Deus virtutum. Si non credideritis ei, neque audieritis annuntiationem ejus, eritis derisio in gentibus. » Nam Justinus Martyr (*Just. Mart. Dial. cum Tryph.*), qui hunc locum integrum graece citavit, observat illum, uti alibi annotavimus, ex textu Esdrae a Judaeis, hoc est, ex eorum, quos legerat, libris fuisse amputatum. At certe nec ille, nec Lactantius noster, tanta fiducia gentilibus et Judaeis eum objecissent, nisi a se perlectum in iis, quos praemanibus habebant, Esdrae libris. Non desunt tamen, qui palam dixerint haec conficta a christianis, sed pia quadam fraude, qua et gentiles et alios ad Christi fidem facilius adducerent. Sed qui sic antiquissimos Patres arguunt, hi non pia forsitan, sed maligna, qua auctoritatem eorum infirmit, fraude utuntur. Quid enim, amabo te, Justino et Lactantio illa pia fraude opus erat? Numquid illud solum erat in omnibus sacrorum prophetarum libris, et tota sacra Scriptura de Christi morte testimonium? Tunc enim illa fraus pia prodesse potuisset. Sed plurima alia illi, quemadmodum Justino martyri, de quo nos alibi, Eusebio (*Euseb. in lib. de Demonstrat. Evang.*)

aliisque obviam passim venerunt, quibus eadem non minus perspicue prænuntiabantur.

Et certe Lactantius noster (*Lactant. lib. iv. cap. xvii*) non ea quidem omnia retulit, sed ex iis plura selegit, quæ non minus profecto, uti exponemus, clara manifesta que sunt. Primum autem his exprimitur Isaïæ verbis: *In humilitate ejus judicium sublatum est. Nativitatem ejus quis enarrabit? Quoniam auferetur a terra vita ejus, a facinoribus populi mei adductus est ad mortem. Et dabo malos pro sepultura, et divites pro morte ejus, qui facinus non fecit, neque insidias ore locutus est. Propterea ipse consequetur multos, et sortium dividet spolia, propterea quod traditus est ad mortem, et inter facinorosos deputatus est, et ipse peccatum multorum pertulit, et propter facinora illorum traditus est* (*Isai. cap. lii, 8 et seqq.*). Eodem modo et eandem ob causam hæc citantur a Cypriano (*Cypr. lib. ii. adv. Jud. § 15*), si pauca exceperis varias lectiones, atque hanc in primis: *Propterea quod tradita est ad mortem anima ejus*. Sed plura etiam, quæ in sacro Isaïæ textu interjiciuntur, verba prætermisit. Tertullianus vero (*Tertull. lib. cont. Jud. cap. x et xii*) hunc eundem Isaïæ locum, etsi pauciora illius verba transcripserit, eodem sensu de Christo interpretatur, ac Judæorum pervicaciam retundit. Eadem quoque antea fuerat Irenæi (*Iren. lib. iv. adv. hæres. cap. xl*) ac postea Hieronymi (*Hieronym. in hunc Isai. loc.*) et aliorum sententia.

Deinde vero Lactantius (*Lactant. ibid.*) illud adhuc probat his Davidis verbis: *Captabunt in animam justi, et sanguinem innocentem condemnabunt, et factus est mihi Dominus in refugium* (*Psal. xciii. 21 et 22*). Nec dubitat Huetius (*Huet. Demonstrat. Evang. proposit. 9. cap. cxxvi*) et alii quidam, verba hæc eodem sensu accipiendi. Sed fatendum est hæc ab aliis longe pluribus explicari de justis hominibus, quos impii divexare solent.

Magis itaque ad id probandum hæc apta sunt quæ Lactantius refert (*Lactant. ibid.*) Hieremiæ verba: *Domine, significa mihi, et cognoscam. Tunc vidi meditationes eorum. Ego sicut agnus sine macula perductus sum ad victimam. In me cogitaverunt cogitationem dicentes: Venite, mittamus lignum in panem ejus, et eradamus e terra vitam ejus; et nomen ejus non erit in memoria amplius* (*Hierem. cap. xi. 18 et 19*). In duobus antiquissimis codicibus regis pro *sine macula* scriptum est *sine malitia*. Atque ita etiam apud Cyprianum (*Cypr. lib. ii. adv. Jud. § 15*), qui totum hunc locum eodem modo et eodem sensu retulit. Apud LXXII græce legitur *ὡς ἀπλὸν ἄκακον, sicut agnus innocens, et purus*. Uterque vero Cyprianus et Lactantius non omnino hanc græcam interpretationem κατά πόδας sequuntur.

Porro autem auctor noster dixit ligni nomine crucem: et panis, corpus Christi significari. Tertullianus quoque: « De hoc, inquit, crucis signo etiam Deus insinuat per Hieremiam, quod essetis dicturi: Venite, mittamus in panem ejus lignum, et conteramus eum a terra vivorum, et nomen ejus non memorabitur am-

plius. Uti que in corpus ejus lignum missum est. Scienim Christus revelavit, panem corpus suum appellans, cujus retro corpus in panem propheta figuravit » (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. x*). Eadem ille alibi repetit (*Idem. lib. iii. adv. Marcion. cap. xii*). Plures alios hic citare quid opus est? quando quidem Hieronymus (*Hieronym. fm. lib. ii. Comment. in Hierem.*) discrete asseverat hunc fuisse consensum omnium Ecclesiarum, quæ sub persona Hieremiæ hæc Christo dicta fuisse fatebantur. A nobis autem jam observatum est hunc locum inter eos a Justino martyre recenseri, quos Judæi ex sacris codicibus haud dubie non omnibus, sed visis ab ipso fortasse solo abstulerant.

Prosequitur Lactantius (*Lactant. ibid.*), docetque illud adhuc de eadem Christi cruce, et ut ipse quidem putat, apertius his Moysis verbis prædicatum: *Et erit pendens vita tua ante oculos tuos, et timebis de ac nocte, et non credes vitæ tuæ* (*Deuter. xxviii. 66*). Totidem verbis hunc locum descripsit Cyprianus, eodemque modo explicat. Utrique autem præverat Tertullianus (*Tertull. lib. Adv. Jud. cap. xi et xii*), qui memoriæ lapsu ea verba ex Exodi pro Deuteronomii libro transcripta fuisse opinatus est. Sed id certe non impedivit quominus plurimi, ut Augustinus (*August. lib. xvi. contr. Faust. cap. xii*), Procopius (*Procop. in hunc Deuterom. loc.*), Leo Magnus (*Leo. serm. 8. de passion.*), ejus interpretationi subscripserint. Scimus quidem eos erroris ab aliquibus inde argui, quia alii non putant genuinam hanc esse illorum Moysis verborum significationem. At quis nesciat varios unius ejusdemque sacrarum Scripturarum loci esse sensus, alium, ut aiunt, litteralem, et alium, qualis est iste, propheticum?

Ad hæc vero Lactantius (*Lactant. lib. iv. cap. xviii*) existimat eandem Christi crucem designari his ejusdem Moysis in Numerorum libro verbis: *Non quasi homo Dominus suspenditur, neque quasi filius hominis minus patitur* (*Numer. cap. xxxiii. 19*). Nobis quidem non latet hunc locum in vulgatis bibliorum libris aliter exhiberi. Sed non minus compertum nobis est, eum a Cypriano (*Cypr. lib. ii. adv. Jud. § 20*) non solum eodem sensu explicari, sed totidem etiam describi verbis; nisi quod pro verbo *Dominus*, ab illo *Deus* scriptum legimus. Quis autem dubitet ab utroque hæc verba in suo bibliorum codice lecta fuisse, quemadmodum ab eis descripta sunt?

Majorem fortasse difficultatem ea habent quæ Lactantius paulo post subjunxit, funestissimum Hierosolymæ excidium in ultionem, ut ipse ait, *sanctæ crucis a Salomone his verbis prædictum fuisse: Quod si avertimini a me... erit Israel in perditionem, et in opprobrium* (Mss. *improperium...*) *quia reliquerunt Dominum Deum suum, et persecuti sunt regem suum dilectissimum Deo, et cruciaverunt illum in humilitate magna; propter hoc importavit illis Deus mala hæc* (*Lib. iii. Reg. cap. ix, 6 et seqq.*). Quamvis enim pleraque ex his videantur ex secundo Regum aut Paralipomenon libro delibata, in neutro tamen hoc

verba illa, *Et persecuti sunt.... in humilitate* (Lib. Paral. cap. vii. 19. et seqq.); quæ ad Lactantii propositum faciunt, legere est. vero, quod in utroque illo libro quæ habentur non Salomonis sunt, sed Dei ad Salomonem? et itaque dicendum erit aut antiquarios textum utri describendo errasse, aut ipsummet Lactantiam memoria lapsum, nisi hæc ex aliquo bibliorum, a nostris diverso, excerptis probetur?

certe etsi Lactantius (*Lactant. lib. iv. Inst. viii*) quædam retulisset sacris ex bibliis testimonio quæ ipsi tantummodo, minime vero aliis de to dicta viderentur; certum nihilominus esse ab illo alia afferri, quæ de Christo vere præta fuisse nemo cordatus homo poterit umquam e. Nam præter jam memorata, tale procul dudum est, quod ipse, Cyprianum secutus, ex rixæ libro in medium adduxit: « Zacharias, » « etiam hæc tradidit: *Et intuebuntur in me,* (Cyprianus *Cyprian. lib. ii. adv. Jud. § 20*), *m) transfixerunt* (*Zachar. cap. xii. 10*). Quis ero inficias iverit hæc de Christo esse intelligi, postquam Joannes Evangelista disertissime ait (*Joann. cap. xvii. 37*), Christo motam, impletam esse Scripturam, quæ dixerat: *Vit in quem transfixerunt?* Divini autem hujus oris testimonium tantæ est auctoritatis, ut alios rea citare supervacaneum videatur. Si quis tamen nymum (*Hieron. in cit. Zach. loc.*) adhuc adire sit, hunc laboris proculdubio non pœnitebit.

minori profecto evidentia illud declaratur his, C Lactantius post hæc retulit (*Lactant. ibid.*), istæ verbis. *Effoderunt manus meas et pedes dinumeraverunt omnia ossa mea: ipsi autem contiti sunt, et viderunt me, diviserunt sibi vestimenta super vestem meam sortem miserunt* (*Psal. xxi. 19*). Ita etiam Cyprianus (*Cyprian. lib. ii. adv.*

20) eodemque plane sensu verba illa interur. Atqui Psalmographus hæc, uti ait Lactantion de se, qui nihil simile perpressus est, sed spiritu afflatus, de Christo præloquebatur. quoque modo Tertullianus: « Scriptura in psalci: Exterminaverunt (prius scripserat, fode-manus meas et pedes, dinumeraverunt omnia ea. Ipsi autem contemplati, et viderunt me....

avid passus non est, ut de se merito dixisse vi- D ; sed Christus qui crucifixus est » (*Tertull. lib. ud. cap. x et xiii*). Quin etiam ille diserte asse- o illo integro psalmo futuram Christi passio- ecantari. Et certe alios bene multos ut præter- , Justinus martyr (*Just. Mart. Dial. cum*), et Eusebius (*Euseb. Demonstrat. Evangel.*) otum, et singulos illius versus de iisdem ex- Christi tormentis et morte exponunt. Evange- ero Matthæus (*Matth. xxvii. 35*) et Joannes xix. 24) docent tunc evenisse, quod in eo- salmo de vestimentis ejus, sorte dividendis, ntatum fuerat.

em autem ipso tempore, ait Lactantius (*Lac-*

tant. lib. iv. cap. xix), quo Christus ultro et sponte animam exhalabat, lux solis defecit, et omnia tenebris per tres horas circumfusa fuerunt. Atqui hæc citatus ab illo propheta his verbis præsignificaverat: *Et erit in illo die, dicit Dominus, occidet sol meridie, et obtenebrabitur dies lucis, et convertam dies festos vestros in luctum, et cantica vestra in lamentationem* (*Amos, cap. viii. 9 et 10*). Hanc prædictionem eodem modo protulit Cyprianus (*Cypr. lib. ii. adv. Jud. § 23*), nisi quod ante *cantica*, addidit, *omnia*. Paulo tamen aliter Irenæus: « In die illa, dicit Dominus, occidet sol meridie, et erunt tenebræ super terram in die lucis.... et universa cantica vestra in lamentationem. Eum occasum solis, qui crucifixo eo fuit ab hora sexta, manifeste annuntiaverunt » (*Iren. lib. iv. adv. hæres. cap. lxi*). Tertullianus (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. x*) quoque hanc vaticinationem adversus Judæos, quam de Christo accipiendam esse negabant, sic urget. « Nam quod in passione ejus accidit, ut media dies tenebresceret, Amos propheta annuntiat, dicens: « Et erit in die illa, dicit Dominus, occidet sol media die, et tenebrescet super terram dies luminis, et convertam dies vestros in luctum, et omnia cantica vestra in lamentationem. » Quamobrem alio in libro scripsit: « Deliquium utique putaverunt, qui id quoque super Christo prædicatum non sciverunt. Et tamen eum mundi casum relatam in archivis vestris habetis » (*Idem Apolog. cap. xxi*). Denique ex jam citato Amosi oraculo contra Marcionem, quemadmodum adversus Judæos disputat (*Idem lib. contr. Marcion.*). Hieronymus vero (*Hieron. In loc. Amos cit.*) illud explicat tum de Judæorum apud Assyrios et Chaldæos captivitate, tum de Christo Domino crucifixo. Sed quid mirum? cum jam a nobis observatum sit plures esse ejusdem sacri textus nostri significatus et interpretationes, quas omnes veras esse nullus negare merito umquam poterit.

Neque vero sacris vatibus nostris satis erat mortem Christi, et quæ tum acciderant, omnibus prænuntiare, nisi illius etiam *resurrectionis*, sine qua, uti ait Apostolus (*Paul. i, Corinth., cap. xv. 17*), vana esset fides nostra, mysterium prædixissent. At illud evidenter ab eis prænuntiatum fuisse probat Lactantius (*Lactant. lib. iv, cap. xix*) his Psalmistæ verbis: *Non derelinques animam meam apud inferos, nec dabis sanctum tuum videre interitum* (*Psal. xv, 10*). Prius vero eadem Cyprianus (*Cypr. lib. ii. adv. Jud. § 24*) scriptis tradiderat, præter ultimum verbum, pro quo posuit *corruptionem*. Tam clara autem et aperta est ea prædictio, ut Petrus Apostolus in primo suo ad Judæos sermone (*Act. Apost., cap. ii, 25 et seqq.*) evidenter demonstrat illam non in Davide, qui apud eos mortuus et sepultus fuerat, sed in Christo, a mortuis ad vitam revocato, perfecte completam. Quin etiam Paulus in sua quoque ad eos concione (*Ibid. cap. xiii., 35 et seqq.*) idem plane ostendit. Itaque hoc oraculum tantorum Apostolorum auctoritate firmatum, aliorum, ut facile est, testimonio corroborare tam longum esset, quam inutile. Qui

enim illis non credit, quibus, quæso, fidem unquam A
habebit?

Neque ibi consistit Lactantius, sed idem rursus
probat his ejusdem Psalmistæ verbis: *Ego dormivi,
et somnum cepi, et resurrexi, quoniam Dominus auxi-
liatus est mihi (Psalm. III, 6)*. Ita etiam et totidem
verbis Cyprianus (*Cyp., lib. II, adv. Jud., § 24*). Testa-
tum autem Justinus Martyr (*Just. Apol. I, al. 2*) et Ire-
næus (*Iren., lib. IV, adv. hæres., cap. XV*) nobis faciunt,
hæc verba a Christo, in persona Davidis loquente, de
sua morte, et ad vitam regressu fuisse pronuntiata.

Ad hæc vero propheta Oseas non uno tantum, sed
duplici oraculo perspicue prædixerat fore ut idem
Christus aliquando revivisceret. Dixerat enim: *Hic
filius meus sapiens, propter quod nunc resistet in con-
tribulatione filiorum suorum, et de manu inferorum B
eruat eum. Ubi est judicium tuum, mors, aut ubi est
aculeus tuus (Os., cap. XIII, 15 et 14)*? Ibi ille pro-
more sequitur interpretationem LXXII, sed non sine
diversis quibusdam lectionibus. Posteriora autem
prophetæ verba in sua Paulus (*I Corinth., cap. XV,
54*), uti nemo nescit, ad Corinthios epistola retu-
lit. Quapropter Hieronymus (*Hieronym., lib. III
Comment. in Os., cap. XIII*) ex citatis a se hujus Apo-
stoli verbis hanc elicit conclusionem: « Itaque quod
ille in resurrectionem interpretatus est Domini, nos
aliter interpretari nec possumus, nec audemus. »

Aliud Osee testimonium, secundo loco ab Lactan-
tio citatum, hunc exprimitur in modum: *Vivificabit
nos post biduum, die tertio (Osee, cap. VI, 2)*. Totidem
quoque hæc verba transcripsit Cyprianus (*Cyp., lib. C
II, adv. Jud., § 25*), eaque ille, et Tertullianus (*Ter-
tull., lib. adv. Jud., cap. XV, lib. IV, adv. Marcion.,
cap. XLIV*), ac postea Hieronymus (*Hieronym. in cit.
Os., loc.*), atque alii similiter interpretantur.

Addit tandem Lactantius prædictum a Daniele,
fore ut Christus a morte ad vitam revocatus, ascen-
deret in cælum. Sed de hac vaticinatione nos paulo
ante egimus.

Quis autem jam non intelligat quo jure Lactantius
dixerit (*Lact., lib. IV, cap. XIV*) « prophetas omnes, »
hoc est, sacros prophetas nostros, et alios quos
ethnici pro vatibus habebant, « pronuntiasse de
Christo, ut ex genere David corporaliter natus, con-
stitueret æternum templum Deo, quod appellatur Ec-
clesia, et universas gentes ad religionem Dei veram D
convocaret? » Fieri enim non potuit ut tot oracula
de mirando prorsus Christi ex virgine et familia Da-
vid ortu, de summo ejus sacerdotio, de Judæorum
in eum iniquissima conspiratione, dirissimis crucia-
tibus, horrenda morte, ad vitam regressu, longissi-
mum ante tempus prænuntiata, ab alio quam divino
spiritu profecta fuerint. Tam certo igitur, quam evi-
denter ex iis conficitur Christum a Deo Patre suo
missum esse, ut homines a falso et impio deorum
cultu ad veram, quam fundavit, religionem adduce-
ret. Nullus itaque nec Judæus, nec gentilis, nisi in-
sanabili cæcitate percussus, negare potest ad de-
monstrandam christianæ religionem certissimum

atque invictissimum esse illud argumentum. Sed
Lactantius alia adhuc non minoris ponderis profer,
quæ jam expendenda sunt.

CAPUT III.

*Quomodo Lactantius veritatem christianæ religionis
asserat et confirmet ex veris Christi miraculis, quæ
a sacris nostris aliisque votibus prædicta fuerant.*

ARTICULUS PRIMUS.

*Quanta evidentia Lactantius ostendat veram esse Christi
religionem, quam ille veris miraculis, ab Isaia et
Sibylla designatis, confirmavit.*

Aliud ad asserendam ac probandam christianæ re-
ligionis veritatem argumentum desumit Lactantius
ex Christi miraculis, tum quia et vera et divina vir-
tute ab eo sunt facta, tum quia sæcri vates, aliique,
longissimo antequam fierent tempore, « illa revera
prædixerant. Deus enim neque spiritus sui allatum,
neque potiorum ad edenda vera miracula divinæ po-
testatis suæ partem cum aliis communicat, nisi ad
asserendam veritatem, sanaque ac vera documenta
tradenda et stabilienda. Quam igitur religionem
Christus veris miraculis, et longe antea prænuntiatis,
et divina virtute a se editis fundavit, ea omnino vera
sanctaque sit penitus necesse est.

At Christus « maximas, » inquit Lactantius (*Lac-
tant., lib. IV, cap. IV*), « virtutes, » quas Apollo, a no-
bis antea laudatus, « portentificas » appellavit, « ope-
ratus est, non præstigis magicis, quæ nihil veræ
solidi ostentant, sed vi ac potestate cœlesti, quæ jam
pridem prophetis nuntiantibus canebantur. » Quocum-
que enim iter Christus faceret, quoslibet, quo-
vis morborum genere laborantes, paralyticos, clau-
dos, cæcos, mutos, leprosos, aliosque non manu aut
medicamentis, sed solo verbo et jussione, unoque
momento sanavit. Quin immo eodem quoque modo
ad vitam revocavit mortuos. Atqui Isaïas ejusmodi
ægros pristinae valetudini a Christo restituendos au-
nuntiaverat. Illius quippe est descriptum a Lactantio,
et prius a Cypriano hoc prædictum: *Confortamini
manus resolutæ, et genua debilia consolamini (Is.
regius antiquissimus consolamini, Cyprianus vero
(Cyp., libr. II, adv. Jud.) exhortamini) qui estis pa-
silli animi, nolite metuere; Dominus noster judicium
retribuet. Ipse veniet et salvos faciet nos. Tunc ape-
rientur oculi cæcorum, et aures surdorum audient.
Tunc saliet claudus sicut cervus, et plana erit lingua
mutorum (Isai, cap. LV, 3 et seqq.)*. Ibi autem ne-
que ille, neque Cyprianus, aut interpretationi LXXII,
aut Vulgatæ omnino adhærent, sed alteri paululum
diversæ. Utriusque autem varias lectiones collegit
Hieronymus (*Hieronym., lib. X, Comment. in cit. Isai.
loc.*), palamque fecit ea, quæ ibidem dicuntur, in
Christo et Apostolis suum sortita esse exitum. Prius
autem Tertullianus (*Tertull., lib. adv. Jud., cap. IX,
lib. de Resur. carn. cap. XX, et lib. IV advers. Marcion.,
cap. X et XII*) hinc pene incredibilem Judæorum
Mareionisque pervicaciam retundit, et illa de Christo
prædicta ab eoque reapse peracta esse demonstrat.

Quin etiam Sibylla, cui ethnici fidem derogare non

ant, eadem Christi miracula his cecinit carmi-
 nis, quæ Lactantius (*Lactant., lib. iv, cap. xvi*)
 citavit, et in regio codice sic latine exhiben-
 tur: « Mortuorum vero resurrectio erit, et claudo-
 cursus velocissimus, et surdus audiet, et cæci
 vident, et loquentur non loquentes » (*Sibyll. Orac.,*
viii, 226 et seqq.). At eadem insuper Sibylla
 versu decantaverat fore, ut Christus hæc solo
 verbo faceret :

Πάντα λόγῳ ἐράτῳ, πάλιν ἐκ νέου θρασύνω.
 (Idem post Acrostich. *Lactant., loc. cit.*)

scriptor præfati codicis regii his latinis verbis
 dicit: *Omnia verbo faciens, omnemque infirmitatem*
is. At præclare omnino animadvertit Lactantius
non esse quod Christus verbo faciebat (mss.
faceret) mirabilia, cum ipse esset Dei Verbum,
si virtute ac potestate subnixum.

sequitur ille, et ait quinque millia hominum,
 sermo fame enectorum, a Christo quinque tan-
 to modo panibus et duobus piscibus fuisse saturata.
 is autem nos in superiori dissertatione egimus,
 autem, inquit auctor noster (*Lactant., loc. cit.*),
ut fieri potest mirabilis (Sibyll. Orac., lib. viii,
2 et seqq.)? Atqui Sibylla id adhuc futurum
ecinerat his versibus, quos ille descripsit, et in
illis earum editis similiter, si quasdam varias
mes excipias, inveniuntur.

terrea Christus non solum super undas maris
 pede ambulavit, sed verbo etiam suo sedavit
 em maris tempestates. Addit Lactantius: « Non
 etæ Orionem mentiuntur, in pelago incedentem,
 lemersa corporis parte, humero supereminet
 s. » Observant ibi Betuleius, et post eum Gal-
 hemistichion esse poetæ alicujus: sed quis ille
 euter indicat. At magno sine labore discere po-
 t illud esse Virgilii, cujus hæc sunt carmina,
 x *Æneid., v. 763 et seqq.*)

Quæ magnus Orion
 im pedes incedit, mediis per maxima Nerel
 agna, viam scindens, humero supereminet undas.

enim dubitabit hæc a Lactantio designari et
 eri? Videtis Servii in illos versus et in primum
 lem *Æneidos* librum annotationes, Natalem Co-
 m et alios.

irsus autem Lactantius ostendit (*Lactant., lib.*
cap. 15) hæc olim designata fuisse Sibyllarum
 inibus, quæ in variis earum libris legimus. Ea
 græcæ tantum ab illo transcripta, in codice re-
 sæpius a nobis laudato, sic latina facta sunt:
 ntos compescet; sternet vero insanum mare pe-
 s, pacisque fide calcatum. Et rursus aliqua dixit:
 r undas ambulabit, infirmitatem hominum sol-
 resurgere faciet mortuos, et pellet multos do-
 t, et de pane unius perionis saturatio erit viro-
 » Ibi autem dicitur *perionis*; quia græcæ scrip-
 est *πίρης ἄρον*, id est, *sacculo et pera panis.*
 ibusdam vero editis legitur *πίρης*, in aliis *πηρης*,
 est *fonte*, melius forsitan *πίρης* ex una panis
 aut sacculo, quo paucitas panum evidentius si-
 catur. Cæterum latinam prædicti regii operum

A Lactantii codicis interpretationem sæpius curiosi
 eruditisque lectoribus exhibuimus, ut quomodo ab
 aliis discrepet, et quæ corrupta fuerint græca verba,
 facilius perspiciant.

Sed videamus quid gentiles et Judæi contra tanto-
 rum hactenusque inauditorum Christi miraculorum
 auctoritatem objectarent. Primum autem responde-
 bant carmina Sibyllarum non ab iis, sed a nostris,
 id est, christianis scriptoribus, fallaci titulo fuisse
 composita.

Verum Lactantius (*Lactant., lib. iv, cap. 15*) fu-
 tilem vanamque esse ostendit hanc responsionem.
 Nam Varro, Cicero, et veteres Sibyllam Erythræam
 aliasque commemorant. Christiani vero ea, quæ ci-
 tant, illorum testimonia ex libris transcriperant
 auctorum, quorum dubia non erat fides, utpote qui
 ante obierant quam Christus homo factus fuisset.

Judæi vero majori procul dubio audacia et teme-
 ritate clamitabant, hæc miracula a Christo quidem
 facta, sed magicis plaue artibus. Nulla enim, ait
 auctor noster, fingi poterat major calumnia. Chris-
 tus siquidem *maximas*, uti ille loquitur, « virtutes
 cœpit operari non præstigiis magicis, quæ nihil veri
 ac solidi ostentant, » id est, nihil veri, aut quod
 aliquid aliis afferat utilitatis et emolumentum. Quæ
 enim arte magica aut dæmonum fraudibus fiunt, ideo
 tantum aguntur, ut decipiantur homines. At Christi
 miracula vi ac potestate divina, non mala arte aliqua,
 sed solo, ut diximus, verbo facta sunt, atque ut
 homines ad Dei veri cultum veramque religionem
 adducerentur. Deinde vero Judæi negare non pote-
 rant edita fuisse a Christo hæc miracula, quemad-
 modum in arcanis eorum litteris, id est, Veteris
 Testamenti libris prænuntiata fuerunt. A quibus au-
 tem longe antea prædicta fuerant, quam ab homini-
 bus, ut vidimus, divino afflatis spiritu, qui nulli
 nocere, nullumque fallere, nec unquam mentiri po-
 terant? Denique hanc insulsissimam non modo Ju-
 dæorum, sed gentilium quoque criminationem ab
 Arnobio aliisque depulsam et eversam ostendimus.

Recte ergo concludit Lactantius (*Lact., l. iv, c. 15 et*
15) Christum tantis miraculis et prodigiis meruisse
 et veracis legati, a Deo missi, et ipsiusmet divinitatis
 fidem. Quin etiam certissima fuerunt cœlestis virtutis
 indicia, quibus sole meridiano clarius probavit veram
 esse quam fundavit et instituit religionem. Verum
 Lactantius aliis adhuc Christi miraculis, quibus dæ-
 mones, magicarum artium auctores fugavit, eviden-
 tissime demonstrat illa nullis magorum dolis et arti-
 ficiis, sed divina prorsus virtute ab ipso facta, atque
 inde adhuc veritatem christianæ religionis mirum in
 modum stabiliri. Sed hæc in sequenti articulo exami-
 nanda sunt.

ARTICULUS II.

Quam invicte Lactantius christianæ religionis veritatem
 demonstrat ex fugatis a Christo, ejusque nomine, ac
 crucis signo dæmonibus.

Tantum abest ut Christus præstigiis artibusque ma-
 gorum aut dæmonum miracula ediderit, quin et ipse

et ejus discipuli mirabili virtute fugaverint dæmones, eosque ejecerint ex his, quæ obsidebant, hominum corporibus. Atqui uti Lactantius (*Lactant., lib. iv, cap. xxvii*) recte argumentatur: «Necesse est veram esse religionem, quæ et rationem dæmonum novit, et astutiam intelligit, et vim retundit, et eos spiritualibus armis domitos ac subjectos, eedere sibi cogit.» Enimvero hi dæmones Jovis, Æsculapii aliorumque, quos gentiles colunt, deorum aut amici sunt, et illis aliqua necessitudine copulati, aut a contrario inimici, et infensi. Si sibi invicem copulati sint, atque, ut ait Homerus (*Homer. Iliad., 1, vers. 221*), Jupiter dæmonibus aggregetur, si a poetis et philosophis modo dæmones, modo dii appellantur, quomodo eos distinguemus a se invicem, ut illos rite distinctos colamus et honoremus? Si vero eximii gentilium dii hostes revera sint dæmonum, et eis infensi cur illos non fugant, atque ad eos expellendos, non eandem ac Christus ejusque discipuli habent potestatem? Quæ etiam erit horumce deorum vis aut potentia, si ipsis subjecti non sint dæmones? Cur etiam Christi, non autem Jovis aliorumque deorum, nomine fugantur, nisi quia Christum, minime vero falsos deos reformidant? Et certe ubi coluntur, se deos esse mentiuntur; ubi adjurantur a christianis, coguntur se dæmones esse palam confiteri. Quorsum autem ab eis extorquetur tam ignominiosa confessio, nisi quia maximo christianorum eos adjurantium timore percelluntur?

Sed Lactantium nostrum, hæc omnia, nec semel profecto enarrantem, si lubet audiamus: «Justos, inquit, id est, cultores Dei metuunt, cujus nomine adjurati, de corporibus excedunt, quorum verbis, tamquam flagris verberati, non modo dæmones se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa quæ in templis adorantur; et quod plerumque coram cultoribus suis faciunt, non utique in opprobrium religionis, sed honoris sui (*duo antiquissimi codices regii*, et honoris sui), quia nec Deo, per quem adjurantur, nec justis, quorum voce torquentur, mentiri possunt. Itaque maximis sæpe ululatibus editis, verberari se, et ardere, et jam jamque exire proclamant» (*Ibid. lib. ii, cap. 15, lib. iv, cap. 27, et lib. v, cap. 21*). Eadem a Minucio Felice tradita alibi annotavimus et explicavimus.

Atqui si tantus sit dæmonum, homines a veri Dei veneratione ad impium falsorum deorum cultum fraudulenter avocantium timor, si tanta illorum et deorum et dæmonum infirmitas: contra vero, si tantum est Christianorum, verum Deum colentium, in ipsos dæmones imperium, si tanta ad eos fugandos potestas; nonne certissime inde conficitur, tam veram esse christianorum, quam falsam gentilium religionem?

Acrius adhuc urget Lactantius, perspicuumque facit iisdem dæmonibus terrorem maximum incuti ipso etiam crucis signo, quo quidem facto, non secus ac ejusdem Christi nomine adjurati, de hominum corporibus, quæ obsessa tenebant, confestim eiciebantur. Atque id quidem auctor noster narrat, non uti rem incertam, aut obscuram, sed omnibus sui temporis

hominibus notissimam ac certissimam. «Nunc, inquit, sectatores ejus, Christi videlicet, eisdem spiritus inquinatos, de hominibus, et nomine magistri sui et signo passionis excludunt (*Lactant., lib. ii, c. 27*).» Neque hos improbos spiritus clam et occulto in fugam vertebant, sed palam ac publice, ac cum ipsimet gentiles diis suis immolarent. Tum enim, si assistat aliquis, uti ille ait, *signatam frontem gerens*, non poterant ullo modo litare, vel sicut Virgilius ab eo laudatus canebat (*lib. iii Georg., vers. 149*):

Nec responsa potest consultus reddere vates.

Non scinzel autem aut raro, sed sæpius id factum plane asseverat. Nam continenter subjungit hanc arripit causam præcipuam fuisse malis regibus *justitiam*, hoc est, christianos persquendi.

Unum tamen ex pluribus selegit memorabile exemplum, quod his protulit verbis: «Cum quidam ministrorum nostrorum» (in duobus antiquioribus mss. regiiis codicibus, pro *nostrorum*, legimus, *e cultoribus Dei*) «sacrificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices, instigantibus iisdem dæmonibus, quibus prosecant,» (memorati codices regii *prosecrant*, et unus secunda manu, *consecrant*, editio Florentina *prosecuerant*) «conquerentes, profanos, id est, Christianos, homines sacris interesse, egerunt principes suos in furorem, ut expurgarent, (mss. regii præfati, ac plures alii cum antiquiores tum recentiores, et editio ultima, *expugnarent*) «Dei templum, et seque vero sacrilegio contaminarent, quod gravissimis persequentium pœnis expiaretur.» Duæ autem diversæ codicum lectiones duplicem exhibent Lactantii sensum. Si enim legas *expugnarent Dei templum*, significabit Nicomedie templum, Diocletiano jubente, ut ipse Lactantius postea narrat, fuisse expugnatum et eversum. Si vero legas *expurgarent Dei templum*, sensus erit, ut gentiles expiarent dei sui templum, quod a christianis contaminatum putabant.

Quæcumque sit vera Lactantii lectio, ex ea aperte intelligitur dæmones facto a christianis crucis signo territos ac fugatos. Sed hæc fusius enarrat Lueius Cecilius in suo de Mortibus persecutorum libro, ubi rationem nobis reddit cur Diocletianus Imperator cœperit in christianos sævire. Ibi enimvero hæc legimus: «Tum quidam ministrorum, scientes Dominum, cum assisterent immolanti, imposuerunt frontibus suis immortale signum. Quo facto, fugatis dæmonibus, sacra turbata sunt. Trepidabant Aruspices, nec solitas in extis notas videbant; et quasi non litassent, sæpius immolabant. Verum identidem maculatæ hostiæ nihil ostendebant, donec magister ille Aruspicum Tages, seu suspicione, seu visu, ait idcirco non respondere sacra, quod rebus divinis profani homines, nimirum christiani, interessent. Tunc ira furens, sacrificare non eos tantum, qui sacris ministrabant, sed universos, qui erant in palatio, jussit, et in eos, si detrectassent, verberibus animadverti, datisque ad præpositos litteris, etiam milite

id nefanda sacrificia præcepit; ut qui non p-
ant, militia solverentur » (Cecil., lib. de mortib.
ut., cap. x). Vides sane quam asseveranter
ue affirmet ethnicorum sacra facta a christianis
nicæ crucis signo turbata fuisse, ac Diocletia-
ibi præsentem, tum jussisse in hos cæterosque
ianos sæviri.

amvis autem certissimum sit utriusque Lactan-
Lucii Cecilii, sicut alibi ostendimus, de fuga-
gno crucis dæmonibus testimonium, nec ab ullo
to homine in dubium merito possit vocari; si
amen id sibi aliunde probari postulet, huic tes-
rimum dabimus Athanasium, qui palam testifi-
dæmones ac deos signo crucis Christi facta tam-
mortuos olivantescere, irritasque fieri eorum

igias: Τῷ δὲ σημείῳ τοῦ σταυροῦ πᾶσα μὲν μαγεία
αι, πᾶσα δὲ φαρμακεία καταργεῖται (Athanas., de
u. Verb. Dei). « Signo autem crucis omnis ars
a deficit, incantamenta omnia evanescunt. »
ropter Cyrillum Hierosolymitanus christianos,
sua commissos, sic adhortabatur: « Ne ergo
i crucem erubescamus, sed si quis alius abscon-
i palam ad frontem obsignato, ut dæmones re-
signum intuentis, tremuli procul aufugiant. »
ον ἐπαισχυνθῶμεν τῷ σταυρῷ τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ
λος ἀποκρύπτῃ, σὺ φανερώς ἐπὶ μετώπῳ σφρα-
ῖνα οἱ δαίμονες τὸ σημεῖον ἰδόντες τὸ βασιλικόν,
φύγωσι τρέμοντες (Cyrill., Hierosol. Catech., iv,
. « Non enim, inquit, alterius crucifixi invoca-
emones abigit.

minus perspicue Gregorius Nazianzenus divi-
injus salutiferi crucis signi et invocati nominis
i potestatem hisce versibus cecinit:

... Ἐγὼ Χριστοῦ λόγος ὄνομα σπατὴν
Πολέται μόνον ἴσπαν δὲ ἤγατο τῆλεθι δαίμων
Τρίτων, ἀσχαλῶν τε, βοῶν σθένος ὑψοῦντος
ἢ σταυροῦ μεγάλου χαράματα, μηδὲ μόνον,
ἢ ἡρα μίσσην ἔγραψε, τίπος δὲ ἴσθησι τρόπαιον.

(Greg. Naz., Carm. 61.)

Ipsæ etiam sors inclyta Christi
lato ipsius vel solo nomine, sæpe
mones ejeci stridentes, atque gementes,
mantisque Dei robor dominantis olympo,
ra vel medium signo crucis ipse notavi
stremque tulit typus hic ex hoste triumphum.

Id vero quod vir ille, fide procul dubio dignissi-
oc post eam Theodoretus (Theodoret., lib. III
Eccl., cap. III), celeberrimum nobis suppeditant
i Apostatæ exemplum, quo certe nihil ad osten-
m signi crucis in dæmones virtutem efficacius
umquam desiderari. Impius enim ille impera-
icuit illi testantur, postquam a christiana reli-
defecisset, in subterraneo et horrendum ady-
mo tantum stipatus comite, descendit, ut ma-
rtibus daret operam. Sed sonis insuetis, tetrīs
us, spectrisque igneis territus: « Ad crucem, »
Gregorius, « vetusque remedium confugit, hoc-
adversus-terrores consignat, eumque quem
uebatur, « videlicet Christum, » opitulatorem
sit.... Valuit signaculum, cedunt dæmones,
tur timores. Quid deinde? Respirat malum,
audaciam concepit, rursus aggreditur, rursus

Idem terrores urgent, rursus signum adhibetur, ac
dæmones conquiescunt. »

Cum hæc vero publica notaque omnibus ethnici
negare nequirent, qua, putas, ratione ea infirmare
conabantur? Respondebant, ait Lactantius (Lactant.,
lib. IV, cap. 27), hoc deos non metu (male in editis,
nutu) verum odio facere. Neque in animum, quæso,
inducas illud ab auctore nostro gratis fictum; quod
facilius refelleret. Jam enim citati Gregorius Nazian-
zenus et Theodoretus certiores nos faciunt sacrorum
antistitem, lateri Juliani inhærentem, ipsi virtutem
crucis valde admiranti respondisse. Abominationi illis
fuimus, non terrori, vel ut scribit Theodoretus:
« Non timuerunt dæmones, ut tu censes, sed factum
tuum abominati recesserunt. »

B Verum Lactantius insulsam hanc cavillationem fun-
ditus evertit. Si qua etenim fuisset deorum sive dæ-
monum potestas; congruum, immo necesse procul-
dubio erat, ut quos signo crucis munitos oderant ac
detestabantur, hos non fugerent, sed præsentibus
potius multarent pœnis. Turpis namque hæc fuga
certissimum erat victoriæ, a christianis in eisdem
dæmonas reportatæ indicium. Negare itaque nemo
poterat, tam veram, quam victricem esse religionem
christianorum, qui dæmonas solo crucis signo fuga-
bant domabantque.

Quis igitur Gallæum, non secus atque alios ejus
asseclas, salutiferi crucis signi inimicos, non mirabitur,
qui in hunc Lactantii locum observat, eum plus,
quam par erat, tribuisse crucis signo; quando qui-
dem dixit illud dæmonibus fuisse terrori? Quid enim,
amabo te, illi nimium tribuit? Dæmones, inquit Gal-
læus, non signo crucis terrebantur, sed cruce ipsa,
hoc est, morte Christi in cruce interempti. Verum
eximius ille vir prius evidentissime probare debebat,
mentitos fuisse non dubiæ tamen fidei scriptores, a
nobis hactenus citatos. Sed id nec probavit Gallæus,
nec probare curavit. Atqui si Julianus impius ille apo-
stata, non amplius, si tamen umquam fuit, sincerus
Christi sectator, dæmones, uti diximus, signo solo
crucis fronte imposito expulit; multo magis certum
esse debet, eos a veris ac piis Christi discipulis hoc
ipso solo fugatos fuisse.

Urget Gallæus: Paulum in sua ad Hebræos epistola
scripsisse diabolum Christi morte destructum. Quid
inde? Numquid ex his verbis conficitur solo crucis
Christi signo fugatos non fuisse dæmones? Quin
immo, quia Christus morte sua diabolus destruxit,
inde profecto conficitur ipsius crucis signum diabolo
et dæmonibus esse terrori.

Instat adhuc heterodoxus homo Lactantium non
dixisse dæmones nudo crucis signo expelli, sed et no-
mine magistri et signo passionis, quod, inquit, et nos
concedimus. Bene est, quod ille tandem concedat,
quod non poterat amplius inficiari. At si utroque et
nomine Christi, et signo crucis ejus dæmones expulsi
sunt, certe ad eos expellendos debuit aliqua esse
illius salutaris signi potentia. Ut quid enim frustra
adhibitum fuisset? Atqui Lactantius ibidem subjunxit,

quod Gallæus non sine fraude et dolo dissimulasse videtur, cum sacrificarent ethnici in fugam versos fuisse dæmones, *imposito* ab assistentibus christianis *frontibus* crucis Christi signo. At ibi Lactantius, quemadmodum alii a nobis citati, mentionem solius Dominicæ crucis signi fecerunt. Porro autem hanc signi crucis virtutem non ab ipso solo, sed a divina potentia, cujus instrumentum est, derivari catholici omnes, quidquid calumniatores heterodoxi secus effutiant, palam profitentur.

ARTICULUS III.

Diluuntur ethnicorum argumenta, quibus frustra probare conati sunt ab Apollonio Tyanæo similia, ac majora etiam, quam a Christo facta fuisse miracula, aut hæc ab apostolis, ut quæstum facerent, conficta.

Quantum christiana religio veris ac certe stupendis Christi miraculis stabilitur, tanta ethnici audacia, tantoque conatu tam sæpe quam frustra repetito, illa negare aut infirmare conati sunt. Unus autem ex iis cujus nomini Lactantius pepercit, et quem superior Hieroclem fuisse ostendimus, peculiari quadam, sed plane penitusque vanâ ac futili ratione ad cuncta Christi miracula deprimenda et extenuanda aggressus est. Cum enim illa negare non posset, *voluit ostendere*, Lactantii verba sunt, *Apollonium vel paria, vel etiam majora fecisse* (Lactant. lib. v. Inst. div. cap. III). Famosus ille fuit Apollonius Tyanæus, Pythagoricæ philosophiæ sectator, qui sub finem primi Ecclesiæ sæculi, ut in Eusebiano Chronico notatur (Euseb. Chron. ad ann. Christ. 96), florebat. Octo autem, qui etiamnum exstant, libros de illius vita Philostratus stylo, sicuti ait Photius, aperto, gratioso, et conciso conscripsit. Ibi autem varia et maxima memorantur miracula, ex quibus pauca quædam idem Photius recenset, qui narrationem suam sic absolvit: «His similia dementiæ plena, et alia plurima prodigiose confligit. Itaque libris octo omnis ab illo vanissimi laboris opera consumitur.» Παραπλήσια τοῦτοις ἀνοίας μεστὰ καὶ ἕτερα πλείστα τερατευσάμενος. ἐν ὅκτω δὲ λόγοις ἢ πᾶσα αὐτῷ τῆς ματαιοπονίας σπουδῆ κατηνύλωται.

Ex hac autem Philostrati historia, seu potius confictis ab eo fabulis, Hierocles in suis libris, quos pseudotitulo *φελανθητῆς*, uti notavimus, inscripserat, occasionem arripuit Apollonii miracula cum iis, quæ Christus divina virtute fecerat, perperam componendi. Itaque hac insulsa comparatione, non ille tantum, sed alii quoque gentiles, postea conati sunt miraculorum Christi minuere, ac penitus etiam infirmare auctoritatem. Sæculo etenim quinto Marcelinus quæstiones quasdam Augustino solvendas proposuit, eumque rogat, ut iis respondere dignetur, qui «Apollonium suum nobis, et Apuleium aliosque magicæ artis homines in medium proferunt, quorum majora contendunt existisse miracula» (Apud Aug. epist. 156). Audaciorès procul dubio hi videntur, qui miracula non solum ab Apollonio, quemadmodum Philostratus jactitabat, sed etiam ab Apuleio, effecta, his quæ Christus fecerat, paria atque majora etiam

fuisse opinabantur. Sed quia nemo negare poterat hunc Apuleium impium fuisse hominem, et magis accusatum, hinc Lactantius (Lactant. *ibid.*) haud illepide Hieroclem sic irridet: «Mirum quod Apuleium prætermiserit, cujus solent et multa, et mirum memorari.» At serio hunc deinde refellit et respondet, si vera fuerint, quæ venditabantur Apollonii miracula, illum debuisse pro deo ab omnibus coli. Hieroclem itaque sic urget, «Cur igitur, ô delirum caput, nemo Apollonium pro deo colit, nisi forte is solus, illo scilicet deo dignus?»

Quo autem, inquit, pacto, id Lactantius asseverare potuit. Nonne Xiphilinus memoriæ mandavit eundem Apollonium ab Antonino Caracalla in honore magno habitum fuisse, καὶ ἕρῳον αὐτῷ κατασκευάσαι, eique ab illo erectum monumentum, sive ædificatam, tamquam heroi, basilicam? Narrat vero Vopiscus Apollonium Aureliano post captam Tyanam urbem apparuisse, illique suasisse, ut clementius ageret. Tum deinde hæc adjecit: «Norat vultum philosophi venerabilis Aurelianus, atque in multis ejus imaginem viderat templis. Denique statim attonitus, et imaginem et statuas, et templum eidem promisit» (Vopisc. in Vit. Aurel. circ. med.). «At si imperator ille stetit promissis, ante Lactantii tempora, templum Apollonio ædificatum est. Quid vero visa ab illo ejus imagines et statuæ, in templis collocatæ, aliud innunt, nisi eas ipsi tamquam Deo positas? Verum id probatione adhuc indiget. Quis enim nesciat alias in gentiliū templis, quam deorum erectas fuisse statuas et imagines? Et certe Xiphilinus dicit illi, non tamquam Deo, sed tamquam heroi fabricatum a Caracalla monumentum.

Quoquo autem modo res se habeat, Lactantius paulo post suam clarius explicat mentem, ubi adversarium suum sic insectatur: «Cum dicas et adoratum esse a quibusdam, sicut Deum, et simulacrum ejus sub Herculis Alexiaci nomine constitutum, ab Epbesis etiam nunc honorari» (Lact. *ibid.*). At hæc ex Philostrati historia (Philostr. lib. IV, cap. 5) Hierocles haud dubie delibaverat. Nonne ergo Lactantius hinc recte colligit Apollonium a quibusdam tantummodo pro deo habitum, quem tamen non suo nomine colabant, sed alieno, nimirum Herculis Alexiaci, seu ut græce Philostratus dixit ἀποτροπαίου, id est, malorum depulsoris et averruncatoris? Si qui autem alii illum vero ac proprio ejus nomine tamquam Deum honoraverint, hi paucissimi erant, ac unus fortasse, uti, Lactantius, joco et risu dixerat, et solus Hierocles.

At hic ipse respondebat Apollonium fuisse Christo modestiorem, qui etsi majora, ut ille garriebat, quam Christus, fecisset miracula, Dei nihilominus nomen sibi non arrogaverit. Sed Lactantius funditus evertit vanum illud simulatæ frustra verecundiæ effugium. Quis est enim, inquit, qui immortalis nominis sui memoriam non concupiscat? Reges certe maximi, aliique homines magnificis imaginibus, statuis et sepulcris eam sibi comparare moliti sunt. Immo veri

Hierocles editis libris suis, tametsi detestanti sui monumentum sint, nihil aliud quam immortalitatem affectaverat. Stultum est utare id, quod omnes optant, recusatum ab eo, quem Hierocles dixit a quibusdam sicut doratum fuisse.

vero falsa fuisse Apollonii miracula hinc aucter aperte convincit (*Lactant. lib. v Inst.*, quia constabat illum operam magicis dedisse, quibus aliquid supra consuetum naturæ oracis videbatur. Nefandis siquidem his fraudibus plane tribuendum, quod Hierocles post mortem posteris tradidit (*Philostr. lib. viii*, eundem Apollonium cum ante iudicium traxisset, moxque debitas pœnas Domitiano datus, tum repente ex omnium oculis evanuisse, disparuisse amplius. At inde Eusebius jure mecludit (*Euseb. adv. Hierocl.*) illum non ideo magum fuisse, quia subiit iudicium, sed quia imperatorem et circumfusos illi speculatores se fecellit. Nec absimili sane modo Hieronymo contra Marcionistas, qui Christum fecte et simulam falso asserebant, disputat: « Apollonius scribitur, cum ante Domitianum staret in foro, repente non comparuisse. Noli potestimini magorum præstigiis adæquare, ut videaris, quod non fuit » (*Hieronym. epist. ad Paud. Error. Joan. Hierosol.*).

Magobrem Augustinus censet irridendos prorsus omnes, qui hunc Apollonium et Apuleium malibus deditos, Christo comparare audebant, C tolerabilius videatur, quod illos cum eodem mago potius, quam cum sceleratissimis diis suis compararent. Marcellino siquidem, ipsum, ut paulo antea tebamur, interroganti sic respondet: « Quis dignum non putet, quod Apollonium et Apuleiosque magicarum artium peritissimos, et Christo, vel etiam præferre conantur? Nam tolerabilius ferendum sit quando istos ei compararunt, quam deos suos. Multo enim magis quod fatendum est, Apollonius fuit, quam totum illum auctor et perpetrator, quem Jovem nominavit » (*Augustin. epist. 158 ad Marcell. § 18*). Alia in epistola seu libro, ubi ethnicos refellit, qui pridem in ventre ceti fuisse, tanquam penitus male irridebant, ibi Apollonium haud dubitandum appellat, et asserit memorata ejus miracula illius certa auctoritate firmari: « Et tamen si quis dicit, quod de Jona scriptum est, Apuleius Magus, vel Apollonius Tyanæus fecisse dicerentur, multa mira, nullo fideli auctore, jactitant, et hæc et hæmones nonnulla faciunt Angelis sanctis non veritate, sed specie, non sapientia, sed illaciis; tamen si de istis, ut dixi, quos magos philosophos laudabiliter nominant, tale aliquid dicitur, non jam in buccis creparet risus, sed typhus » (*Idem epist. cit. quæst. 6*). Animum, quæso, non er advertas ad id, quod ibi eximius iste doctor aperteque assevera: hæc utriusque, Apol-

lonii et Apuleii miracula nullo fideli auctore jactitari. Nec immerito quidem. Nam quæ Apollonio tribuuntur, illa ex Philostrato, uti observavimus, incertæ omnino, ne quid amplius dicamus, fidei scriptore, litteris mandata sunt. Deinde vero Augustinus dicit illos magos, vel laudabiliter philosophos nominari. Quam jure autem merito id ab eo dictum sit, inde colligas, quod Hieronymus Apollonium a vulgo magum, a Pythagoricis philosophum nuncupatum fuisse testificatur: « Apollonius, inquit, sive ille magus, ut vulgus loquitur, sive philosophus, ut Pythagorici dicunt » (*Hieronym. epist. l. ad Paulin.*).

Neque solum porro vulgus hunc magum vocavit, sed Lucianus narrat (*Lucian. in Alexandr. seu Pseud.*) quemdam maleficum et improbum præstigiatores, Alexandri item magi præceptorem, ex eorum fuisse numero qui cum Apollonio Tyanæo versati fuerant, omnemque pernoverant illius tragædiam: καὶ τὴν πᾶσαν αὐτοῦ τραγωδίαν εἰδότες.

At vehementius adhuc ethnicos hinc urget Lactantius, quod ab illis pauca tantum, fatente etiam Hierocle, atque exigua Apollonii portenta venditarent: Christus vero innumera, et tam multa, inquit ille, ediderit miracula, ut unus liber ad complectenda omnia satis non sit (*Lactant. lib. iv. cap. 15*). Quo ille loquendi modo Joannem haud dubie imitatus est, qui in fine Evangelii sui scripsit, se non arbitrari singula Christi opera, si scriberentur, mundum ipsum capere posse eos qui scribendi sunt libros (*Joan. Evang. cap. xxi, 25*). At his procul dubio verbis significat innumerabilia fuisse Christi opera et miracula, quæ digna erant immortalis memoriæ singulatim consignari. Porro autem Christiani, uti Lactantius prosequitur (*Lactant. lib. v. cap. 5*), agnoverunt palamque profitebantur Christum esse verum Deum, sed non ideo tantum, quia tot tantaque miracula ab ipso edita, verum etiam quia ea ipsa a sacris vatibus, uti dictum est, divino spiritu afflatis prænuntiata fuisse certo certius compererant. Atqui nec Apollonius, nec Apuleius vera umquam ediderunt miracula, neque ullus umquam ea ab aliquo divino propheta, prius quam fierent, annuntiata fuisse ullibi testificatus est. Plura autem de Apollonio qui legere voluerit, is Huetium consulat (*Huet. de Demonstr. Evangel. prop. ix, c. 147*), et recentioris scriptoris lucubrationem, gallica lingua nuper conscriptam.

Contra tamen impudentissimus christianorum hostis Hierocles instabat, quæ in sacra Scriptura narrantur, hæc falsa esse, sibi ipsis contraria et a Petro et Paulo, cæterisque Christi discipulis rudibus et indoctis, ac plerisque piscatoria arte quæstum facientibus, atque omnia ad lucrum revocantibus, ficta fuisse ac fallaciter disseminata. Sed insulsissimam calumniam tam cito quam facile Lactantius noster depellit (*Lact. lib. v, cap. 2 et 3*). Nam si rudes et indocti fuerunt, ergo ab eis abfuit fingendi astutia et voluntas. Quid vero, quod non indocti homines, sed eruditi ac doctrina exculti, quales erant Plato, Aristoteles alique philosophi, contraria sibi invicem et

repugnantia aliquando docuerunt. At ea omnia quæ a Christi discipulis tradita sunt, ubique quadrant, planeque sibi consentiunt. Nihil porro dictu absurdum, quam illos quæstus et commodi gratia fuisse fallaciarum seminatores. Vivendi etenim genus secuti sunt, quod omni voluptate caret, et omnia, quæ habentur in hujus mortalis vitæ bonis, plane spernebant. Quin immo pro Christi fide et religione non solum mortem constantissime subierunt, sed Christus, et ii etiam ipsi prædixerunt se morituros illius causa, omnesque suos sectatores acerba et nefanda passuros. Sed de his omnibus jam a nobis in superiori dissertatione disputatum est.

Quid ergo ex tota hac disputatione aliud concludendum, nisi verissima fuisse quæcumque Christus fecit miracula, neque ea ab ipso edita malis quibusdam artibus, sed divina tantummodo virtute ac potestate? Atqui si Christus divina, sicut in nemo, nisi dementi pervicacia obsecutus, negare potest, virtute præditus fuit, necessario fatendum est veram esse fundatam ab illo religionem.

CAPUT IV.

Examinantur alia argumenta, quibus christianæ religionis veritas a Lactantio stabilitur.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam perspicue Lactantius demonstrat veram esse christianam religionem ex Judicæ legis abrogatione, ac christianæ institutione, propagatione et sanctitate.

Religionis nostræ veritatem demonstrant non ea tantum, quæ ab Christi, ejus auctoris vita, mirandisque prorsus ejus operibus ducuntur argumenta, sed alia, etiam, quæ ex ipsamet ejusdem religionis institutione, propagatione et sanctitate erui possunt (*Lactant. lib. iv. Inst. divin. cap. 11 et cap. 17*). Prædictum siquidem a sacris vatibus et ipsomet Moyse fuerat fore ut Deus suum mitteret e cælo filium, qui Judæorum circumcisionem, ut infra dicitur, et legem eorum abrogaret, novamque conderet ubique terrarum disseminandam. Quin etiam iidem prophætæ prænuntiaverant abjectam a Judæis justitiam, ad eas transferendam gentes, quæ illam ignorabant. Quæ autem hunc prædicantur in modum quis vera esse non fateatur? Atqui illud, inquit Lactantius, *Propheta Malachias* (vel juxta duos antiquissimos mss. regios, *Malachiel*, aut juxta Hieronymum (*Hieronym. præf. in Malach.*), *Malachi*, et Augustinum (*August. lib. xx de Civit., cap. 25*), *Malachias sive Malachi*) his indicat verbis: *Non est mihi voluntas circa vos, dicit Dominus, et sacrificium acceptum non habeo (Malach. cap. 1, 10). (Cyprianus habeo; LXXII et Vulgata suscipiam) ex manibus vestris; quoniam a solis ortu usque ad occasum clarificabitur (Cyprianus (Cyprian. lib. 1 adv. Judæos § 16) clarificatum est; LXXII, magnum est; Vulgata, glorificatum est) nomen meum apud gentes.* Nullus autem fere est ex antiquis Ecclesiæ Patribus, qui hoc Malachiæ

testimonium de rejiciendis Judæorum sacrificiis, et nova lege christiana, incruentoque illius sacrificio postea instituendis, non interpretetur. Supervacuum itaque foret omnium singillatim appellandorum verba transcribere, ac sufficere Justinus martyris (*Just. Dial. cum Tryph.*), Irænei (*Iren. lib. iv, adv. hæres. c. 32*), Tertulliani (*Tertullian. lib. iii adv. Marcion. cap. 22 et lib. iv*), Cypriani (*Cyprian. loc. cit.*), Eusebii (*Euseb. in fin. lib. 1. Demonstr. Evangel.*) Hieronymi (*Hieronym. in cit. Malach. loc.*), libros citasse et loca librorum.

Præterea Lactantius illud confirmat hac psalmistæ vaticinatione: *Item David in Psal. xvii: Constitue me in caput gentium: populus quem non cognovi serviet mihi (Psalm. xvii, 44)*. Ita et Cyprianus juxta manuscriptum codicem Corbeiensem, et secundum alios *servivit mihi*, atque inde ille similiter probat his verbis designatas fuisse gentes in Christum credituras. Tertullianus vero: « Sicut supra ostendimus, inquit, quod vetus lex et circumcisio carnalis cessatura pronuntiata est; ita et novæ legis et spiritualis circumcisionis observantia, in pacis obsequia eluxit. Populus enim, inquit, quem non noveram, servivit mihi, in obauditu oris obaudivit me, prophætæ annuntiaverunt. Quis autem populus, qui Deum ignorabat, nisi noster qui Deum nesciebamus? Et quis in auditu auris audiit, nisi nos qui, relictis idolis, ad Deum conversi sumus? » (*Tertull., lib. adv. Jud., cap. 5*). Sed de psalmi illius verbis totoque hoc psalmo legendus in primis Augustinus (*August. lib. C. xvii de Civit. cap. 16*).

Nec minus clare id Lactantius annuntiatum esse docet his Isaïæ verbis: *Venio colligere omnes gentes et linguas, et venient, et videbunt claritatem meam, et dimittam super eos signum, et mittam ex eis conservatos in gentes, quæ longe sunt, quæ non audierunt gloriam meam (Cyprianus, quæ non audierunt nomen meum, neque viderunt gloriam meam) et nuntiabunt claritatem meam in gentes (Isaï. cap. LXVI, 18)*. Ibi Lactantius ea omisit, quæ ex Cypriano annotavimus (*Cyprian. lib. ii, adv. Judæos, § 22*), et in LXXII interpretatione leguntur. Sed uterque nonnulla quoque alia, quæ in eadem versione habentur, prætermisit, eodem tamen, quo diximus, sensu citata a se verba explicat. Ita etiam præter alios, Hieronymus, qui hæc longe fusius prosecutus est (*Hieronym. in comm. cit. Isa. loc.*).

Nec obscure etiam præfatis Isaïæ verbis significatur fore, ut vera Christi religio, per totum terrarum orbem disseminata, ab omnibus gentibus susciperetur. At illud adhuc auctor noster declaratum putat (*Lact. ibid. cap. 12*) his, de quibus nos paulo antea egimus, Danielis verbis: *Datum est ei regnum, et honor et imperium, et omnes populi, tribus, lingua, servient ei (Daniel, cap. vii, 13)*. Nam ea effectum suum sortita sunt; quandoquidem Christos: « Nunc habet, » inquit Lactantius, « perpetua potestatem, cum omnes gentes et omnes linguæ nomen ejus venerantur, majestatem constituentur, doctrinam sequuntur »

tam imitantur. » Alibi vero : « Nulla gens tam ana est, nulla regio tam remota, cui aut passio Christi videlicet, « aut sublimitas majestatis sit » (*Lactant. lib. iv. Inst. cap. 26*). Denique huc in loco : « Ab ortu, inquit, solis usque casum lex divina suscepta est » (*Idem, lib. v, 5*). Quis autem diffiteri potest eam religionem eram, quæ per totum terrarum orbem eodem propagata est modo, quem divino afflante prophetæ longe antea prædixerant? Sed hoc entum paulo aliter et uberius tractatum ab io vidimus et expendimus.

erum Lactantius (*Lactant. lib. iii Inst., cap. 10*) positionis suæ confirmationem alia profert dem sacrorum vatum testimonia, quibus palam tiaverant fore, ut Christus, abdicato et exhæ- Judaico populo, christianos faceret regni sui es. Primum autem desumit ex his Hieremiæ : *Ecce dies veniunt, dicit Dominus, et consum- tomui Israel, et domui Juda testamentum novum, secundum testamentum quod disposui patribus in die, qua apprehendi manum eorum, ut edu- eos de terra Egypti; quia ipsi non perseverave- n testamento meo, et ego neglexi eos, dicit us (Hierem. cap. xxxi, 31 et 32)*. Quæ qui- eguntur in lxxii interpretatione, et apud Cy- m (*Cyprian. lib. i, adv. Judæos, § 11*), qui uti Lactantius noster interpretatus est. Eodem e modo duobus in libris contra Judæos et Mar- n inde argumentatur Tertullianus (*Tertull. lib. udæos, cap. iii, et lib. iv adv. Marcion. cap. 1*), C men duobus illis in locis diversa ratione retulit miæ verba. Sed hujus diversitatis non alia l dubio causa fuit, nisi quia illa aliquando ab sicut aliis Ecclesiæ Patribus usu haud semel , memoriter tantum reddita sunt. Hieronymus (*Hieronym. in cit. Hierem. loc.*) haud dubitanter erat Paulum Apostolum hoc antea usum fuisse onio, omnesque deinceps ecclesiasticos viros isse illud in primo Christi adventu completum lo Evangelium Veteri Testamento successit.

undam futuræ hujus successionis prædictionem ctantius (*Lact. ibid.*) censet exprimi ejusdem miæ verbis : *Dereliqui domum meam, dimisi hæ- tem meam (lxxii addunt : Dedi dilectam animam) in manus inimicorum ejus. Facta est hæreditas nihi, quasi leo in sylva. Dedit super me (lxxii e me) vocem suam, ideo odi eam (lxxii odivi) (Hieronym. cap. xii, 7 et 8)*. Hæreditatis vero nomine, ait Lactantius, non regnum detur, sed ingrati et impii hæredes Judæi, quibus tus factus est sicut leo, id est, præda, quando erucis supplicio interfecerunt, cum prius det *super, sive contra ipsum suam vocem, id est s sententiam*. Hieronymus vero et alii magno nsu huic propheticorum verborum interpreta- subscriberunt.

erro autem inde colligit Lactantius christianos utibus a Christo convocatos et suffectos in

A Judæorum locum, filios horum ipsorum appellari. Quod ille insuper confirmat Sibyllino versu, quem in secundo antiquiore codice regio sic latine legimus : *Judæorum beatum divinum genus cælestium*. Sed illud maledico dente carpit Gallæus, quod auctor noster dixit christianos Judæorum filios nuncupari; quia Paulus manifeste, uti ille ait, ab gentibus distinxit Judæos (*Paul. epist. ad Galat. cap. iii, 7 et 29, et cap. iv, 51*). Quid ergo, bone vir, nonne innatum in antiquos Ecclesiæ Patres odium te occæcavit? Qui enim oblivisci aut dissimulare potuisti christia- nos ab eodem Apostolo semen Abrahæ, atque illius sicut et liberæ, id est, Saræ filios appellari?

Quamobrem omissis his inepti scholiastæ quisqui- liis, Lactantium nostrum sequamur (*Lact. ibid.*). B Suam autem assertionem rursus probat hac Isaiæ prædictione (*Isaiæ cap. xlii, 6 et 7*) : *Apud quem, inquit, Pater summus ad Filium loquitur, dicens : Ego Dominus Deus vocavi te in justitiam, et tenebo manum tuam, et confirmabo te (lxxii et Cyprianus (Cypri. lib. ii adv. Judæos, § 7), confortabo te), et dedi te in testamentum generis mei (lxxii in sædus generis Israel) in lucem gentium aperire oculos cæcorum, pro- ducere ex vinculis alligatos, et de domo carceris se- dentes in tenebris*. Quibus ille verbis significari putat nos, cum antea tanquam cæci, et carcere inclusi, Deum veritatemque ignoraremus, fuisse ab eo illum- inatos, solutos malis vinculis, et in regni cælestis adscitos hæreditatem. Eadem fuit sententia Tertul- liani, quem velim audis, adversus Judæos disputan- tem; « Aspice, » inquit, « universas nationes, de voragine erroris humani exinde emergentes ad do- minum Deum creatorem, et ad Deum Christum ejus; et si audes, nega prophetatum. Statim tibi promissio occurrit.... Sicut per Isaiam dicit : Ecce dedi in dispositionem generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, utique errantium, exsolvere de vinculis vinctos, id est, de delictis liberare, et de domo carceris, id est, mortis, sedentes in tenebris ignorantia scilicet. » (*Tertull. lib. adv. Jud. cap. xii*). Quid autem Lactantii, oro te, disputationi mag- is congruum? Nonne is tibi videbitur illam ex hoc Tertulliani fonte hausisse? Quis ergo inficiabitur veram esse religionem sectatorum Christi, quos prophetæ et ipsemet Christus annuntiaverant in lo- cum exhæredati populi Judaici divinitus substituendos? Sed de his legendi Justinus in Dialogo cum Tryphone, et Eusebius de Demonstr. Evang. lib. ix, pag 443, et seq. atque alii.

Neque porro illæ dumtaxat, quæ exitum suum ha- buerunt, de christiana religione insituenda ac propa- ganda prædictiones; sed ejusdem etiam religionis sanctitas, documenta et præcepta, quibus eam pro- fitentes per totum vitæ suæ curriculum fideliter obsecuti sunt, veritatem illius mirum plane in- modum comprobant. Nam omnis christianorum, inquit Lactantius (*Lactant. lib. v, cap. 9*), religio quid aliud præcipit, nisi ut illi non solum sine scelere et macula, sed pie sancteque vivant? At fieri non po-

test, pergit ille, ut qui omnibus vitæ suæ actibus non errant, in ipsa errent religione, quæ rerum omnium caput et summa est. Ecquis vero non fatebitur fieri neutiquam posse, ut maxima hominum, qualis jam tum Lactantii ætate erat, christianorum multitudo, omni vitæ suæ tempore, in vera pietate et sanctimonia constanter perseveraret; quin pura et sana sint ea, quibus sedulo obtemperabat, instituta præcepta, ac documenta? Atqui christiani, uti sæpius jam ostendimus, et infra adhuc dicetur, minime vero gentiles vitam hujusmodi agebant. Ergo tam vera erat illorum quam falsa horum religio.

ARTICULUS II.

Quam luculenter Lactantius christianæ religionis veritatem asseruerit ex dirissimis Martyrum suppliciis, ad extremum usque vitæ spiritum, non sine divinæ gratiæ auxilio, constantissime toleratis.

Aliud ad vindicandam christianæ religionis veritatem argumentum, cæteris procul dubio non minus validum, Lactantio suppeditavit invictissima infinitorum cujuslibet ætatis, sexus, et conditionis martyrum constantia qua eam ubique ad extremum usque vitæ spiritum defenderunt. Quamvis etenim omni suppliciorum genere, ac iis etiam, quæ humana rabies excogitare potuit, crudelissimis sæpissime excruciatii fuerint, numquam tamen labefactari potuit eorum constantia, ac semel susceptæ religionis propositum. Sed Lactantium nostrum pulchre, ut solet, ea de re disserentem, si lubet, audiamus: « Cum ab ortu solis usque ad occasum, lex divina suscepta sit, et omnis sexus, omnis ætas et gens, et regio unitis ac paribus animis Deo serviant, eadem sit ubique patientia, idem contemptus mortis, intelligere debuerant aliquid in ea re esse rationis, quod non sine causa ad mortem usque defendatur » (*Lact., lib. v, cap. xiii*). Quomodo namque tantus potuit esse tot christianorum hominum, ætate, sexu, conditione tam diversorum, et in regionibus a se invicem adeo remotis habitantium consensus, tantaque pro religionis suæ defensione conspiratio; nisi invictissimis rationum momentis persuasum omnino habuerint eam veram, nec humano ullo ingenio, sed ab ipsomet Deo institutam fuisse? Tanta siquidem hominum multitudo simul errare non potuit, nisi forte dixeris eos omnes eo stultitiæ devenisse, ut unanimi consensu tormenta gravissima et mortem, quæ vitare facillime poterant, nulla ratione omnibus commodis ac vitæ suæ prætulerint.

Sed hæc mira prorsus martyrum fortitudo paulo attentiori animo consideranda est. Fatebantur ethnici christianos esse homines placidissimos, justorum imitatores, qui bona, ut ait Lactantius, et justa operabantur. Tanta tamen iniquitate ac feritate illos, ob solam Christi fidem, excarnificabant, quanta ac quam mirabili prorsus patientia innocentes ac vitæ integritati illi viri quælibet tolerabant irrogata sibi supplicia. Nam impii iudices, tyranni et carnifices, contra omne humanitatis jus et fas, illos ne audita quidem

A causa, sed propter solum christianum nomen condemnabant, laniabant, occidebant. Quin etiam *animas eorum*, ut loquitur auctor noster, opes, liberos ferro et igni appetendo, horrenda prorsus immanitate ipsasmet feras, lupos et serpentes superabant. Quod quidem ille adhuc exprimit hoc Virgillii versu, sed tacito ejus nomine:

Lupi seu
Raptores atra in nebula, quos improba ventris
Exegit cæcos rabies.

(*Virgil., lib. iii Æneid., v. 334 et seq.*)

Sed immanissimos christiani nominis hostes non sæva ventris sicut feras, sed sævior cordis rabies elegerat; nec hi in atra nebula, sed aperta prædatione in homines plane innocentes grassabantur. Parum autem erat eos viventes vexare, ac dirissimis necare suppliciis, sed horribili crudelitate mortalis illudebant eorum corporibus.

Ea autem erat plane diabolica ethnicorum iniquitas, ut si quis christianus doloris aut mortis metu, *cæleste sacramentum*, id est, Christi religionem desereret, sacrificaretque falsis numinibus, hunc laudarent et honoribus *maclarent*, hoc est, ut alibi diximus (*Dissertat. in Minuc., cap. viii, art. ii*), augerent et cumularent. Contra vero in veræ religionis professione perseverantes vocabant impios atque, ut a nolis observatum est (*Ibid., cap. xii, art. i*), *desperatos*, totisque in eos incumbabant carnificiæ viribus. Quamobrem Lactantius asserit (*Lactant., lib. v, cap. 11*) hos inhumanissimos tyrannos a prophetis, procul dubio nostris, bestias merito vocari. Nam bestiis, inquit, erant sæviores, nihilque hominis aliud gerebant, quam lineamenta et summam figuram. At, inquit ille, nihil, teste Cicerone, his miserius (*Cicer. in fragment., tom. ii, pag. 36*).

Operæ autem pretium est hic ea referre quæ ab illo de crudelissimi cujusdam tyranni, quem solo bestię nomine appellat (*Lact., lib. v, cap. 11*), inaudita hæc sævitia et immanitate narrantur: *Ille est*, inquit, *vera bestia, cujus una jussione*

Funditur ater ubique cruor.

Crudelis ubique
Luctus, ubique pavor, et plurima mortis imago.
(*Virg., lib. ii Æneid., v. 647, et lib. ii, v. 268 et seq.*)

Ibi ille plura conjunxit Virgillii carmina suppresso, uti adsolet, nomine, et in variis ejus libris decantata, nisi forte librarios potius errasse dixeris. Pergit vero: « Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit, et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres furit, ne quis exstet sepulturæ locus. » Ibi autem belluæ nomine impium crudelemque procul dubio designat Diocletianum, cujus Eusebius (*Euseb., lib. viii Histor. Eccl., cap. iii et seqq., pag. 293 et seqq.*) hæc et alia plura similia infandæ in christianos inhumanitatis facinora memorat. At illud in primis quod scribit Lactantius noster, ferum illum imperatorem in occisorum martyrum sævisse cineres, potest confirmari testimonio jam laudati Eusebii (*Idem. ibid., cap. vi, pag. 298*), qui

loriæ prodidit Dorothei et Gorgonii, regionum A gentem adliberi, ut ad alios cruciatus membra renouentur, et repararetur novus sanguis ad pœnam. Testatum vero Eusebius alicubi facit (*Euseb., lib. viii Hist., cap. 11*) quosdam martyres, variis curantium remediis refocillatos, ad mortem fidentiores perrexisse. Nos vero in jam citata de Lucii Cecili libro dissertatione (*Dissert. in Luc. Cecil., cap. xii, art. iii*) ostendimus Galerium imperatorem hac falsa pietate, quæ ipsamet crudelitate crudelior erat, martyres nostros ad novos et redintegrandos præparasse cruciatus.

Quidam vero, pergit Lactantius, *sceleratissimi homicidæ*, aut nimio in christianos odio, aut innata animi feritate, aut tandem ut imperatoribus impie adularentur, ausi sunt sæva illorum edicta sævioribus explicationibus interpretari, ac singillatim enarrare quibus suppliciis christianos excruciaci oporteret. Sed juvat ipsismet Lactantium loquentem audire: « Sceleratissimi, inquit, homicidæ contra pios jura impia condiderunt. Nam et constitutiones sacrilegæ, et disputationes jurisperitorum leguntur injustæ. Domitius de officio proconsulis libro septimo rescripta nefaria collegit, ut doceret quibus pœnis affici oporteret eos, qui se cultores Dei confiterentur. » (*Lactant., loc. cit.*) Ab Eusebio autem discimus (*Euseb., lib. viii Histor. Eccl., cap. 2*) anno decimo nono imperii Diocletiani, mense Martio, circa diem festum dominicæ passionis, datas esse duas leges, quarum prima præcipiebatur Ecclesiis ad solum usque dirui, cremari: sacros codices, infamia notari honoratos, qui in fidei christianæ proposito permanerent, ac plebeios libertate spoliari. Nec multo post lata altera lege jubebatur, ut omnes ubicumque Ecclesiarum præsules conjicerentur in vincula, ac quoquo tandem modo sacrificare diis cogentur. In Cecili libro *de Mortibus persecutorum* legimus sancitam fuisse a Diocletiano legem, sexto kalendas martias, qua cautum erat, ut omnes christiani cujuslibet ordinis aut gradus, omni privarentur honore et dignitate, atque in eos quibuscumque suppliciis animadverteretur. Sed de his in nostra de hoc Cecili libro dissertatione disputavimus (*Dissert. in Luc. Cecil., cap. viii, art. iv*).

Citatum porro a Lactantio Domitium censent eum esse Domitium Ulpianum, Alexandri imperatoris præceptorem, qui decem *de officio proconsulis* libros, nunc deperditos ediderat. Ex his autem libris plura in Digestis transcripta reperies (*lib. i Digest., tit. 13 et alibi*). Utrum autem is ipse sit, de quo auctor noster loquitur, vel alius, Diocletiano imperante, jurisconsultus, expende, quæso, ac pronuntia.

At certe ille jure prorsus merito detestatur acerbio-rem omnibus tormentis falsam quorundam præsidum indulgentiam, qui simulata humanitate et clementia, christianos torquere se nolle fingeant; ut ab illis facilius religionis suæ repudiationem extorquerent. Neque ipse ab aliis tantum acceperat nonnullos sibi mirifice blandiri, quod eorum administratio hac in parte fuisset incruenta: sed, « Vidi ego, inquit, in Bithynia Præsidentem, gaudio mirabiliter elatum, tamquam barbarorum gentem aliquam subjugasset: quod

loriæ prodidit Dorothei et Gorgonii, regionum A gentem adliberi, ut ad alios cruciatus membra renouentur, et repararetur novus sanguis ad pœnam. Testatum vero Eusebius alicubi facit (*Euseb., lib. viii Hist., cap. 11*) quosdam martyres, variis curantium remediis refocillatos, ad mortem fidentiores perrexisse. Nos vero in jam citata de Lucii Cecili libro dissertatione (*Dissert. in Luc. Cecil., cap. xii, art. iii*) ostendimus Galerium imperatorem hac falsa pietate, quæ ipsamet crudelitate crudelior erat, martyres nostros ad novos et redintegrandos præparasse cruciatus.

Quidam vero, pergit Lactantius, *sceleratissimi homicidæ*, aut nimio in christianos odio, aut innata animi feritate, aut tandem ut imperatoribus impie adularentur, ausi sunt sæva illorum edicta sævioribus explicationibus interpretari, ac singillatim enarrare quibus suppliciis christianos excruciaci oporteret. Sed juvat ipsismet Lactantium loquentem audire: « Sceleratissimi, inquit, homicidæ contra pios jura impia condiderunt. Nam et constitutiones sacrilegæ, et disputationes jurisperitorum leguntur injustæ. Domitius de officio proconsulis libro septimo rescripta nefaria collegit, ut doceret quibus pœnis affici oporteret eos, qui se cultores Dei confiterentur. » (*Lactant., loc. cit.*) Ab Eusebio autem discimus (*Euseb., lib. viii Histor. Eccl., cap. 2*) anno decimo nono imperii Diocletiani, mense Martio, circa diem festum dominicæ passionis, datas esse duas leges, quarum prima præcipiebatur Ecclesiis ad solum usque dirui, cremari: sacros codices, infamia notari honoratos, qui in fidei christianæ proposito permanerent, ac plebeios libertate spoliari. Nec multo post lata altera lege jubebatur, ut omnes ubicumque Ecclesiarum præsules conjicerentur in vincula, ac quoquo tandem modo sacrificare diis cogentur. In Cecili libro *de Mortibus persecutorum* legimus sancitam fuisse a Diocletiano legem, sexto kalendas martias, qua cautum erat, ut omnes christiani cujuslibet ordinis aut gradus, omni privarentur honore et dignitate, atque in eos quibuscumque suppliciis animadverteretur. Sed de his in nostra de hoc Cecili libro dissertatione disputavimus (*Dissert. in Luc. Cecil., cap. viii, art. iv*).

Citatum porro a Lactantio Domitium censent eum esse Domitium Ulpianum, Alexandri imperatoris præceptorem, qui decem *de officio proconsulis* libros, nunc deperditos ediderat. Ex his autem libris plura in Digestis transcripta reperies (*lib. i Digest., tit. 13 et alibi*). Utrum autem is ipse sit, de quo auctor noster loquitur, vel alius, Diocletiano imperante, jurisconsultus, expende, quæso, ac pronuntia.

At certe ille jure prorsus merito detestatur acerbio-rem omnibus tormentis falsam quorundam præsidum indulgentiam, qui simulata humanitate et clementia, christianos torquere se nolle fingeant; ut ab illis facilius religionis suæ repudiationem extorquerent. Neque ipse ab aliis tantum acceperat nonnullos sibi mirifice blandiri, quod eorum administratio hac in parte fuisset incruenta: sed, « Vidi ego, inquit, in Bithynia Præsidentem, gaudio mirabiliter elatum, tamquam barbarorum gentem aliquam subjugasset: quod

unus qui per biennium magna virtute restiterat, postremo cedere visus est. » Narrat autem Eusebius eosdem ethnicos machinas omnes adhibuisse, ut quibusdam falso persuaderent alios christianos diis tandem sacrificasse: « Adeo, » inquit, « pietatis hostes magno utique æstimabant, si id, quod voluerant, perfecisse saltem viderentur » (*Euseb., lib. viii Hist. Eccl., cap. 3*). Addit tamen id adversus fortissimos Christi martyres parum prospere successisse.

Verum quam fraudulenta erat horum certe paucissimorum lenitas, tam horrenda erat aliorum pene omnium feritas, qui belluis longe sæviore, nova et cæteris atrociora semper excogitabant tormenta, quibus christianos crudelius quam antea excruciant et interficerent. Nobis vero, si fidem omnem præbere dubites, eam procul dubio non denegabis Lactantio, qui de iis, quæ tempore adhuc suo agebantur, aut ipse viderat, aut certo certius didicerat, hunc scribit in modum: « Spectatæ sunt, spectantorque adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei, in quibus excruciantis nova et inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari, cum immanium bestiarum, ultra ipsam mortem, carnificina sævierit. » (*Lact., lib. vi Inst., cap. 17*). Dicit itaque ultra mortem, sicut prius dixerat, eos in martyrum cineres sæviisse.

Neminem porro sanæ mentis hominem esse putamus, qui ex hac certissima tot tantorumque suppliciorum, a christianis tanta constantia tolerantium, narratione apertissime non videat veram esse illorum et falsam gentilium religionem. Ea enim religio plane falsa esse convincitur, cujus sectatores summa iniquitate ac contra omnia divinarum et humanarum legum jura christianos, prorsus innocentes, ac veri Dei cultores, non audita umquam causa, sed suum solum ob nomen, iis necabant cruciatibus, quos, ut ait Lactantius, horret animus recordari. Vera enim religio cum scelere et injustitia consistere non potest. Contra autem hæc religio vera est, cujus sectatores pietate, æquitate, morum integritate, fatentibus etiam hostibus suis, plane conspicua, hæc omnia supplicia ad mortem usque miranda prorsus constantia atque, ut Lactantius adhuc asseverat (*Idem lib. v, cap. 17*), non necessitate, sed voluntate tolerabant. Nihil enim facilius illis erat, quam vel semel vel etiam flecte, ejurato nomine suo, non solum omnia illa tormenta declinare, sed præmia etiam temporalia, honores et dignitates consequi.

Quis insuper sani capitis homo, cum cerneret martyres, tanta tamque crudelia quarumlibet pœnarum tormenta mirabili et invicta prorsus patientia perpeti, statim fateri non cogebatur, nec ipsam, inquit Lactantius, patientiam sine Deo cruciatibus tantos posse sustinere? Non enim latrones et robusti corporis viri possunt tam patienter ejusmodi lacerationes perferre, sed exclamant, gemitus edunt et dolore vincuntur. Cur ergo? Quia illis, ait auctor noster, deest inspirata patientia. Atqui si martyrum nostrorum patientia humanas vires superavit, si ipsis ab omni-

A potente Deo inspirata est, uti etiam in superioribus dissertationibus nostris ostendimus (*Dissert. in Minuc. Octav. cap. vi, art. iv*), hinc evidentissime concluditur veram esse christianam religionem.

Novum autem huic argumento robur ac firmamentum inde accedit, quod his invictissimorum martyrum nostrorum pœnis ac cædibus non modo non minueretur christianorum numerus, sed magis magisque semper augetur. Talis siquidem, adeoque universalis hujuscemodi tormentorum et mortis contemptus, aliis plane persuasit aliquid procul dubio in eorum religione esse prorsus insolitum ac divinum; quo factum est, ut unde everti debebat, hinc altiores egerit radices, firmiterque stabilita et disseminata fuerit. Et certe hac pene incredibili martyrum patientia

B docti pariter atque indocti agnoverunt veram esse illorum religionem, eamque non hominum ingenio, sed Dei ipsius ope ac virtute fundari. « Nam cum videat vulgus, » inquit, « dilacerare homines variis tormentorum generibus, et inter fatigatos carnifices victam tenere patientiam, existimant id, quod res est, nec consensum tam multorum, nec perseverantiam morientium, vanam esse, nec ipsam patientiam sine Deo cruciatibus tantos posse superare: » (*Ibid. lib. v. cap. xii*), vel sicut brevius postea dixit: *Aggetur religio Dei, quanto magis premitur*. Plurimis enim, examinata et cognita causa cur christiani tam patienter hæc perferrent, merito displicuit iniquissima tyrannorum crudelitas, atque explorata mirabili martyrum patientia ac virtute, agnoverunt ipsorum innocenciam, ac illius, quam tam constanter tuebantur, religionis veritatem.

Eodem quoque modo Tertullianus (*Tertull. Apolog. cap. l*) adversus gentiles in christianæ religionis defensionem argumentatur, ac publico in scripto audacter asseverat horrendam tyrannorum crudelitatem fuisse illecebram, qua alii ad illius religionis professionem alliciebantur. Qui enim videbant quibus suppliciis martyres torquerentur, causam requirebant, ac facile agnoscebant illorum innocentiam; qua agnita, religionem christianam amplexabantur. Atque ita, ut ait Tertullianus, martyrum sanguis erat semen christianorum, ac quam eorum religio vera sit, certissima comprobatio. In superioribus porro nostris dissertationibus ostendimus quomodo alii D Ecclesiæ Patres hoc pro christiana religione argumentum proponant, explicant, et confirmant.

ARTICULUS III.

Solvuntur contraria gentilium argumenta, quibus probare conabantur christianos vi, pœnis et tormentis ad majorum religiones revocandos; quia iniquus foret Deus, qui eos in egestate et inopia degere permittit.

Quamvis diminuto gentilium populo, numerus christianorum mirum plane in modum multiplicatus, tanta, ut diximus, evidentiâ veritatem religionis nostræ demonstraret, pervicaciores tamen ethnici hæc aliisque rationibus minime commoti, objiciebant servandas esse majorum religiones, et christianos ad eas retinendas vi ac tormentis, cum id aliter fieri non

ure merito compellendos. Lactantius autem **A** *(Lactant. lib. v, Inst. cap. 19)* in ea religione permanendum, quæ verum Deum sæ tormenta quælibet, ac illatam mortem ferendo propugnatur: non vero illam quæ i cultum prohibet, conaturque, innocentes eidendo, se ipsam tueri. Nam hoc iniquorum, iustorum hominum officium est. Nihil quippe voluntarium, quam religio. Deus enim verum amat, nisi ab eo libere ametur; nullum preaudit, nisi sponte atque ex animo ad precandam edat: « Religio itaque », uti Lactantius loquigi non potest. Verbis potius quam verberanda agenda est, ut sit voluntas. » Prius vero natus dixerat: « Nemo se ab invito coli volet, » quidem. » Et postea: « Nihilquid videretur homines invitos urgeri ad sacrificandum. Nam livinæ rei faciendæ libens animus indicitur. » *(Apolog. cap. 24 et cap. 28.)* Sed plura de uno infra disputabimus.

iani ergo hæc probe intelligentes, neminem piendam religionem suam cogeant, aut in ea ut invitum: sed eam solum veram esse docebant, demonstrabant. Quamobrem Lactantius, quemadmodum Cyprianus *(Cyprian. l. Demetrian.)* omnes ethnicos provocat, ut vi et injuria, sed omni qua pollent, armentia, ac cominus congregiantur cum christi et singula eorum documenta discutiant, ac t, refellant. Petit insuper, ut clare demonstræ fuerit deorum et rituum suorum origo, **C** illi honorandi sint, quæ in eorum cultu aut in contemptu pœna homines maneat. Sed is eloquentia pollerent, numquam id definiret; ne deorum suorum, quos mortales fuisse nemo poterat, ortum, res gestas, interitum, patefacientes, summæ profecto dementiæ datur. Contra vero christiani, quantumlibet imperiti, disertissime demonstrabant veritatem religionis suæ, et omnium ejus institutorum em. Quid ergo aliud inde concludendum; *(res ipsa, ait Lactantius, et veritas loquitur, et illorum falsam esse religionem?)*

imo adhuc telo ethnicos confodit, qui palam abantur vel ob id solum puniendos esse christi quia majorum suorum religiones funditus **D** ant. Non enim illas, inquit, magis evertendam Ægyptii, qui turpes bestias et quædam fenda, de quibus nos alibi, et adhuc infra pro piis venerabantur. Non magis etiam eas ant, quam ipsimet ethnici, qui cum adorarent is in templis, eos, ut alibi adhuc ostendimus, is deridebant. Non magis denique illas cont, quam Epicurei et alii philosophi, qui nos, aut si qui sint, illos nihil curare, aut ante nata esse, de quibus adhuc nos satis impudenter quam imperite docuerunt. go ratione gentiles his omnibus hominibus, os irridentibus aut negantibus, impune di-

missis, tanta crudelitate in Dei veri cultores christianos, tamquam in veræ religionis eversores furebant ac bacchabantur.

Deinde vero fac ab his solis religionem cultumque deorum destrui, atque idcirco deos ab illis solis affici injuria, horum, inquit Lactantius *(Lactant. lib. v, cap. 20)* deorum erat suas injurias ulcisci. Non enim nisi potentia et divinitate destituti sint, humano indigebant auxilio, quo de inimicis suis pœnas sumerent. Et certe Cicero perhibet in suis, id est, antiquorum Romanorum legibus, hoc fuisse sancitum: *Pietatem adhibento, opes amovento. Qui secus faxit, ita in ejusdem Ciceronis textu (Cicer. lib. II de Legib.)* et regio operum Lactantii antiquiore codice, *Deus ipse vindex erit.* Quapropter Cyprianus eosdem gentiles eodem modo, hisque verbis insectatur: « Si quid diis tuis numinis et potestatis est, ipsi in ultionem suam surgant, ipsi se sua majestate defendant; aut quid præstare colentibus possunt, qui se de non colentibus vindicare non possunt?..... Pudeat te eos colere, quos ipse defendis: pudeat tutelam de iis sperare, quos tu ipse tueris. » *(Cyprian. tractat. ad Demetr.)* At in superioribus nostris dissertationibus animadvertimus quantum ethnici hoc argumentum premerentur.

Ad hæc vero ethnici christianos diis sacrificare cogendo, nullum plane ulli beneficium dare poterant, non diis quidem: quod enim ab invito extorquetur, illud non sacrificium, sed execratio est. Quid vero, quod eo ipso dii non sunt, qui sic ab invitis, ut paulo ante dicebamus, volunt honorari. Huc accedit, quod nullus non insani capitis homo id postulare potest.

Neque etiam ethnici hac vi atque violentia bene de christianis merebantur. Nullum siquidem tribuitur nolenti et recusanti beneficium. Neque dixeris pietatis officium esse consulere omnium, atque etiam nolentium salutem. Nam crudelitas vera, minime autem pietas est, quæ aliorum falsa numina colere recusantium salutem consulere se putat, illos, nisi ea adorent, cruciando, atterendo, perdendo, et interficiendo. Eapropter christiani ne minimo quidem homini, qui Deum verum colere volebat, vim faciebant, ut illum ingratis coleret. Certo quippe certius noverant, eum, qui Deum, sicuti par est, non veneratur, impietatis suæ pœnas ipsi aliquando daturum.

Contra tamen ethnici instabant: Si dii injurias sibi illatas debeant ulcisci, Christianorum quoque Deus, si verus et omnipotens est, prohibere debebat, ne sui cultores tantis cruciatibus torquerentur. Atqui id ille non solum tacitus sinit, sed permittit etiam ut alii, a quibus numquam colitur, divites, opulenti, felices sint, atque ad summos conscendant dignitatum omnium gradus. Verum jam vidimus quomodo hoc argumentum, sive perpetua gentiliū querimonia, a Minucio Felice refellatur ac diluatur.

Respondet vero noster Lactantius gentiles sic argumentantes, omnia metiri corpore, cupiditate ac voluptate, non autem animo, *in quo solo, inquit, est homo.* Si enim animo suo et recta ratione uterentur

agnoscerent utique corporis bona tam caduca esse ac fragilia, quam ipsum corpus; animi vero, non secus ac ipsum, solida esse et perpetua; quippe quæ in sola virtute posita sint. Deinde etiam, Deus, sicuti pergit auctor noster, variis, sed justis semper rationibus permisit christianos egestate, inopia, cruciatibus et suppliciis vexari; ne, sicut olim prævaricatores Judæi, otio torpentes, laberentur in luxuriam; ut etiam fides illorum ac devotio probaretur; ut gentiles cognita admirabilis eorum patientiæ causa, impios deorum cultus desererent, et eorundem christianorum numerus semper augetur; denique ut is ipse æquissimus Deus illorum constantiam et virtutem æterna felicitate remuneret, ac iniquissimos eorum persecutores pœnis sempiternis afficiat.

Tertullianus vero antea dixerat idcirco: *Nos hæc pati Deus patitur* (*Tertull. Apolog. cap. 50*), quia tyrannorum, christianos torquentium et atterentium, iniquitas erat certa horum innocentiam comprobatio, ac christiani effuso ob ejusdem veri Dei ac Christi confessionem sanguine, et omnium peccatorum veniam, et æternam felicitatem adipiscebantur. Sed de Tertulliano postea adhuc agendum.

ARTICULUS IV.

Diluuntur alia ethnicorum argumenta; petita ex quorundam christianorum lapsu, ac Reguli et Mutii in acerba morte constantia, ac quia christianos publicarum calamitatum causam esse dicebant.

Tot tantisque rationum momentis, tantoque argumentorum hactenus expositorum pondere nondum oppressa fuerat cæca et indomita gentilium pervicacia. Nobis enim adhuc objiciebant non adeo mirandam esse martyrum nostrorum fortitudinem, quandoquidem multi, tormentis cedentes, a nostra religione defecerunt. Ne quis vero conqueratur argumenti hujus vim imminui, ea adjiciemus, quæ de illis Eusebius memoriæ mandavit: « Alii, inquit, non pauci, *μυριοι ἄλλοι*, sive alii plurimi, fracti animis ac debilitati, primo statim impetu præ timore conciderunt » (*Euseb. lib. viii histor. Eccles. cap. 3*).

Verum illi si cum infinito aliorum, qui perseverarunt, et horrendis cruciatibus enecti sunt numero componantur, paucos esse fatendum est. Nam ut recte Lactantius asserit, ab ortu solis usque ad occasum christiana religio suscepta erat, et omnis gens, sexus, et ætas, eadem ubique patientia, et animis paribus Deo servientes, quælibet tormentorum genera contempserunt. Eusebius autem eodem citato loco enarrat, quam magnus fuerit horum martyrum numerus, qui omni suppliciorum genere mortem pro religione sua constantissime obierunt.

Deinde vero ille perspicue declarat plures quidem animis præ timore fractos, *ἐπὶ πρώτης προβολῆς*, primo, ut interpretatur Valesius, *statim impetu*: sed non inficiatur eos ad sanam rediisse mentem. At id Lactantius disertissime asseverat: « Nullus est, inquit, tam malus Dei cultor, qui data facultate, ad

placandum Deum non revertatur, » id est, ad Christi religionem, « et quidem devotione majori » (*Lactant. lib. v, cap. 13*). Quemadmodum ergo illorum defectio dirissimis suppliciis extorta, exemplum fuit humanæ fragilitatis: ita certe spontanea eorum penitentia fuit eximie virtutis miraculum, quo viso, novus ad christianos populis semper accedebat. Plura hanc in rem affert Cyprianus (*Cyprian., lib. de Laps.*), quæ etsi paulo longiora, non inutile erit hic transcribere. Ita autem ille: « Queri de tormentis potest, qui per tormenta superatus est, excusationem doloris obtendere, qui victus est in dolore. Potest rogare talis et dicere: Certare quidem fortiter volui, et sacramenti memor, devotionis ac fidei arma suscepi; sed me in congressione pugnantem cruciamenta varia et supplicia longa vicerunt. Stetit mens stabili et fortis, et cum torquentibus pœnis diu anima luctata est: sed cum durissimi judicis recrudescente sævitia, jam fatigatum, jam lassum corpus nunc flagella scinderent, nunc contunderent fustes, nunc equuleus extenderet, nunc ungula effoderet, nunc flamma torreret, caro me in collectatione deseruit, infirmitas viscerum cessit, nec animus, sed corpus dolore defecit. Potest cito proficere ad veniam causa talis, potest ejusmodi excusatio esse miserabilis....

Sic in prima congressione devictos, victores in secundo prælio reddidit, ut fortiores ignibus fierent, qui ignibus ante cessissent, et unde superati essent, inde superarent. » Rursus autem alio in libro (*Idem tract. de Unit. Eccles.*): « Non statim confessorum sanctitas, et dignitas comminuta est, quia quorundam fides fracta est..... Stat confessorum pars major et melior in fidei suæ robore, et in legis ac disciplinæ dominicæ veritate.... Atqui hoc ipso ampliore consequuntur fidei suæ laudem, quod ab eorum perfidia segregati, qui juncti confessionis consortio fuerunt, a contagio criminis recesserunt. » At hæc sane ad diluendam gentilium argumentationem plane sufficiunt, donec alius disputandi de lapsorum, uti vocabantur, causa, nobis locus detur. Interim legi possunt et hi Cypriani tractatus, et scriptæ ab illo in eandem causam epistolæ.

Urgebant iterum ethnici non minorem fuisse Reguli et Mutii, quam martyrum nostrorum fortitudinem ac constantiam. Alter enim se hosti ad certam obtulit mortem: alter vero manum in ardentem focum injecit. Sed frivola, reponit Lactantius, et omnino inepta est hæc comparatio. Regulus quippe hosti se ideo obtulit, quia captivum se vivere debebat. Mutius autem ab hostibus captus, desperatæ salutis suæ hoc facinore sic consuluit; ut quam certe non meruerat, acceperit veniam. De utroque autem Regulo et Mutio jam a nobis actum est.

Verum quid hæc contra christianos faciebant, ex quibus non paucissimi tantum, sicuti Lactantius recte redarguit, sed sexus infirmus et fragilis, ac eujuslibet ætatis, et conditionis, uti diximus, homines non necessitate, sed voluntate, toto se corpore dilaniari et comburi mira plane constantia patiebantur.

pro id præclarum sit ac laudabile, nec ipsi A gentiles negare poterant. Nam illorum philo-
sophi non suo utique exemplo, ut ait Auctor
coacti sunt palam confiteri veram esse virtuta
sapientis nullis terroribus potest de senten-
tia, ut iniusti aliquid faciat, proposito divelli.
tiam illi, aut alius quilibet, dicere poterant
et citatum ab Auctore nostro Horatium, cum

Justum et tenacem propositi virum
Non civium ardor prava jubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida.

(Horat., lib. III Carm., od. 3.)

insuper Lactantius confirmat his Senecæ ver-
unumque virtus illis videtur magnus animus. Ea B
transcripta putant ex deperdito illius libro,
tribuitur Fortuita, et a Tertulliano, sicuti suo
lebimus, nominatim citatur. Illa porro verba
jusdem Senecæ operum inter ejus fragmenta
sunt.

que Lactantius non amplius censuit audien-
te gentiles, qui pene incredibili audacia et imi-
tate nunquam clamitare desinebant tollendos
christianos; utpote qui omnium publicarum ca-
tum causa erant. Impudentem enimvero hanc
nam, quantumvis sæpius, nec maximo sine
repepitam, plane aspernatur. Paucis tamen
cam funditus evertit, palamque facit ipsosmet
os, a quibus falsi dii colebantur, harumce ca-
tum esse auctores. Nam si verus tantum Deus C
tur, ac sedulo observarentur illius leges, nulla
dubio essent bella, nullæ dissensiones, invi-
raudes, rapinæ, nulla adulteria, stupra, alia-
telera, quæ impius deorum cultus induxit. Non
sani ergo legibus suis morem sedulo gerentes,
sime gentiles tantorum criminum rei, publi-
calamitatum causa erant. Sed jam ostendimus
rt. in Arnob., cap. 6, art. 1 et seqq.) quibus ar-
tis insulsa illa gentilium redargutio evertitur
nobis; ac postea videbimus qua ratione a Ter-
tio refellatur.

s igitur Judæus aut gentilis, cujus sana mens
o corpore sit, inficias ire potest veram esse
ianam religionem, pro cujus, ut satis proba-
i, defensione sectatores ejus, miræ prorsus et D
nibus agnitæ innocentiae et integritatis pueri,
et mulieres tot tantaque supplicia, quæ vel
memorare horret animus, nulla necessitate sed
vera, quam voluntaria animi virtute, nec divino
auxilio constantissime pertulerunt? A nobis
examinatum est quomodo Arnobius christianæ
onis veritatem ex eadem plane invicta marty-
fortitudine demonstraverit. Nunc vero investi-
gandum quid in Lactantii libris de illa, sanctisque
instituti et documentis traditum sit et asser-
At primum videamus quid de sacris ejus scrip-
tuat, et pronuntiet.

CAPUT V.

De sacris veteris et novi Testamenti libris, eorumque
auctoribus, ex quibus Lactantius hausit christianæ
religionis instituta et documenta.

ARTICULUS PRIMUS.

De sacræ Scripturæ in vetus et novum Testamentum
divisione, divinoque sacrorum prophetarum afflatu.

Quibus et quam validis rationum momentis veritas
christianæ religionis a Lactantio nostro asserta sta-
bilitaque sit, postquam demonstravimus, jam exami-
nandam est, quæ qualiave sint ejus instituta ac do-
cumenta, et quibus ex fontibus hausta fuerint. At
non alii procul dubio sunt hi fontes, nisi omnes sa-
crarum nostrarum Scripturarum libri, et propheta-
rum nostrorum oracula, ex quibus ille invictissimum,
uti jam vidimus, ad asserendam nostræ religionis
veritatem duxit argumentum. Quamobrem operæ
pretium est investigare, quid de illis ab eo traditum
statutumque sit.

In duo autem Testamenta, uti ait (Lact. lib. IV,
cap. 20) omnis hæc Scriptura divisa est, quorum
primum continet libros et legis et prophetarum, qui
ea omnia exhibent, quæ adventum Christi mortem-
que ejus antecesserunt. Hi autem libri Vetus Testa-
mentum ideo vocari solent. Secundum vero illa
complectitur, quæ postquam Christus revixit, ab
Evangelistis, apostolis et aliis ejus discipulis scrip-
to sunt tradita, atque iis ideo novi Testamenti
impositum fuit nomen. Sed hæc quæ auctor noster
sic enarrat, cum omnibus satis nota sint, longiori
explicatione non indigent.

Tum deinde ille dicit Judæos veteri, quemadmo-
dum christianos, novo uti Testamento. Neque tamen
existimes eum credidisse his novum dumtaxat Testa-
mentum usui esse, sicuti et vetus solis Judæis. Con-
tinenter enimvero addidit illa non diversa esse Testa-
menta, sed unum omnino et idem. Quod duplici
ratione ab eo probatur. Et primo quidem; quia no-
vum veteris adimpletio est. Quam autem id verum
sit, ex iis plane conficitur, quibus supra ostendimus,
redditis a sacris prophetis nostris de Christi ortu,
vita, morte, ac substituendis in Judæorum locum
christianis vaticinationes, suum revera, uti prædic-
tum fuerat, habuisse exitum. Secundo id ab illo
confirmatur; quoniam in utroque Testamento idem
testator est Christus. At iis sane verbis suffragatur
opinionem Justini martyris, Irenæi, Clementis Alexan-
drini, aliorumque, uti suo loco vidimus, veterum
Ecclesiæ Patrum, qui docuerunt Dei Filium, Chris-
tum Dominum, sese Moysi et antiquis patriarchis,
videndum præbuisse, ac divino illius spiritu sacros
vates nostros suas fuisse prædictiones. Quamobrem
non levi certe brachio ethnicos cædit, qui illos divi-
no Spiritu repletos fuisse perperam negabant. Quin
immo palam ille ostendit inde factum, ut iidem pro-
phetæ pleraque futura, tamquam præterita, aut in
conspectu suo peracta describerent.

Neque objici poterat hæc ab iis insano quodam A
furore correptis fuisse pronuntiata. Nullus enim,
inquit auctor noster, sic *mentis emotæ*, id est, a
mente ita alienatus, potest vere prædicere futura,
et cohærentia loqui. Quæ autem sacri prophetæ nos-
tri de Christo Domino prælocuti fuerant, hæc non
modo reapse, uti vidimus, evenerunt, sed omnia
etiam illorum dicta ita sibi invicem et cohærent, et
concordant, ut neuter umquam sibi aut alteri con-
tradixerit.

Huc accedit quod ab illis penitus abfuisse ostendi-
mus, ullam, qua falsi prophetæ ducuntur, fallendi
causam, et voluntatem, aut lucri studium. Sibi
enimvero commissum a Deo munus dum exseque-
rentur, extemporalis cibi contenti, atque iis omni-
bus, quæ ad vitæ tutelam non omnino necessaria B
sunt, derelictis, Judæorum scelera, pravosque mo-
res tam fidenter et libere redarguebant; ut illi inde
offensi, quosdam ex his crudelissime trucidaverint.
Atque id a Lactantio nostro post Cyprianum probat-
ur evidentissimis Heliæ, Jeremiæ et Esdræ tes-
timoniis. Unus vero ab illo nominatim appellatur
Isaias, quem Judæi serra sectum, horrenda inhum-
anitate interfecerunt. Sed de hac immanissima cæde
alibi disputatum a nobis fuit. Nullus ergo sanæ men-
tis homo negare potest hujuscemodi prophetas divini
Spiritus instinctu ea omnia oracula edidisse, quæ lon-
gissimo post tempore eventus vera esse demonstra-
vit. Nemo igitur etiam gentilis homo fidem illis de-
rogare ullo jure poterat.

ARTICULUS II.

*De Scripturæ sacræ antiquitate, ac primo utrum Lac-
tantius recte definiat quando, ac quomodo Moyses
Israelitas ab Ægyptiaca servitute liberaverit; quid
statuat de Angela eos præcedente, et aquam scin-
dente, ac de miraculis in deserto ab eodem Moysæ
factis; et ubi ac quare legem Israelitis dederit, ac
quandonam mutato Hebræorum nomine Judæi, et
terra eorum Judæa appellari cœperint.*

Cum ethnicis nihil magis cordi esset quam sacræ
nostræ Scripturæ infrinare auctoritatem, eam cuneo
saltem aliquo concutere moliebantur. Christianis ita-
que non ea tantum, quæ supra confutavimus, obji-
ciebant, sed eam quoque novam esse, et recens con-
fictam. Quamobrem Lactantius, ut prophetarum
sacrorum antiquitatem ab omnibus, uti ille ait, in-
quirendam patefaciat, rem a sua origine orditur, a
Majorum videlicet nostrorum, qui Hebræorum prin-
cipes erant, in Ægyptum migratione. Nobis autem
manifestum ille facit quomodo diutius ibi intolerabili
servitutis jugo oppressos Deus, Moysæ duce præpo-
sito, post annos quadringentos et triginta liberaverit.
At in duobus antiquissimis codicibus regiis et aliis
quibusdam, quemadmodum in Romana horum Lac-
tantii librorum editione, scriptum est: *trecentos
triginta.*

Dubium ergo suboritur quæ vera sit lectio, et quid
Lactantius *Majorum nostrorum* nomine intelligat.

Nam in Genesis libro alius annorum numerus his
verbis notatur: *Dictum est ad eum (Abrah) Scito
prænoscens, quod peregrinum futurum sit semen tuum
in terra non sua, et subjicient eos servituti, et af-
fligent quadringentis annis (Genes., xv, 13).* In
Exodo: *Habitatio autem filiorum Israel in Ægypto
(Septuaginta duo seniores addunt, et terra Chanana)
fuit quadringentorum triginta annorum (Exod., xii,
40).* In Actibus Apostolorum: *Locutus est autem
ei (Abrah) Deus: Quia erit semen ejus accola in terra
aliena, et servituti eos subjicient, et male tracta-
bunt eos annis quadringentis (Act., vii, 6).* Paulus
vero ad Galatas de iisdem annis hæc scribit: *Hoc
autem dico: Testamentum confirmatum a Deo, quæ
post quadringentos et triginta annos facta est lex (Ad
Galat., iii, 17).* Vides sane in quibusdam sa-
cris libris computari quadringentos, et in aliis tri-
ginta super hos quadringentos annos assignari. Præter
hos autem sacros Scriptores Josephus litteris hæc
mandavit: « Reliquerunt autem Ægyptum mense
Xanthico, luna quinta decima, μετ' ἔτη τριακόοντα καὶ
τετρακόσια, anno quadringentesimo trigesimo, post-
quam Abraham, pater noster, in Chananzæam venit,
et post Jacobi migrationem in Ægyptum anno duces-
tesimo quinto, διακοσίοις πρὸς τοὺς διακόοντα ἑνικοῖς
ὑστερον » (Joseph., lib. ii *Antiquit.*, c. 6).

At horumce annorum initium, numerum et finem
Augustinus, ut cæteros sacræ Scripturæ interpretes
ac chronographos onittamus, ita explicat. « Qua-
dringenti sane, » citatis videlicet Geneseos verbis,
« dicuntur anni propter numeri plenitudinem, quam-
vis aliquanto amplius sint, sive ex hoc tempore com-
putentur, sive ex quo natus est Isaac, propter semen
Abrahæ, de quo ista prædicuntur. Computantur
enim, sicut superius jam diximus, ab anno septua-
gesimo et quinto Abrahæ, quando ad eum facta est
prima promissio, usque ad exitum Israel ex Ægypto
quadringenti et triginta anni, quorum Apostolus me-
minit » (August. lib. xvi *de Civit.*, cap. 24), ipsismet
nimirum verbis, quæ paulo antea transcripsimus.
Sed hæc ille fusius alio in libro prosequitur, varias-
que ea de re proponit opiniones, veramque existi-
mat sententiam Eusebii, qui dixit: *Abraham cum
esset 75 annorum, divino dignus habetur alloquio, et
ea repromissione, quæ ad eum facta est; a quo tem-
pore, usque ad regressum gentis Hebræorum ex
Ægypto supputantur anni 450 (Idem, lib. Quæst. in
Exod., quæst. 48; Euseb., lib. i Chron.),* quorum,
inquit, allatis supra Pauli et Moysis in Exodo verbis
mentio facta est.

Quæ quidem ideo retulimus; ut quisque intelligat
Lactantium narrationis suæ exordium sumpsisse ab
hoc Abrahæ anno, si in illius textu, ut verisimilius
est, legatur *post annos quadringentos triginta.* Nam
cum de iis agat, quibus futura Christi hominis opera
annuntiabantur, ab ipsa Abrahæ facta a Deo pro-
missione ordiri procul dubio debuit. Si quis vero con-
tendat, probetque scriptum ab Lactantio nostro
fuisse, *Post annos trecentos triginta,* horum initium

pore, quo Jacob Patriarcha cum filiis suis in unum descendit, duxisse dicendus est. Porro hinc etiam colligitur, quos ille nomine *Majorum* designare voluerit.

nodo autem Hebræi ab hac Ægyptiaca captivitate fuerint, Auctor noster hunc enarrat in *Exodo*: *Moyses trajecit populum medio mari Rubro; et scindente aquam..... ut ait*

ata in montis faciem circumstetit unda.

hic est Virgilii in quarto Georgicorum libro. allæus hanc Lactantii narrationem de Angelo *is præcedente*, et scindente aquam vellicat.

Exodi, inquit, libro legimus Angelum abiisse *is*, siccatasque aquas, vento flante et urente, **B** in Moyses manum suam in mare extendisset. adeo inepta est hujus hominis, Auctorem tenenato dente ubique passim corrodentis, *nsio*; ut eam Spark jure merito rejecerit. *lumna lucis Hebræis usque ad Rubri maris* *ntevit*: ibique scidit ejus aquas, postquam suam in illud manum porrexisset.

deinde Lactantius refert miracula, quæ ille *rtis* fecit, sed nec omnia, nec ipso ordine, *sacris litteris* descripta sunt. Ubi autem mira

Dei erga Israelitas beneficia recenset, ibi *caelestis alimenti pluviam* appellat. Sed hi, in- *apic* ingrati, et tantorum beneficiorum promemores, in luxuriam, et Ægyptiorum idon prolapsi sunt, et *aureum*, ut ille loquitur, **C** *ois*, quem vocant *Apim.....* figurarunt: hoc irarunt caput bovis, quem Ægyptii, sicut servavimus, *Apim* vocabant.

autem populo ingrato iratus, pergit auctor illum gravibus pœnis mulctavit, subjugavit- *l*, per Moysen datæ. Rursus vero Gallæus *ctantio* rixatur, objicitque hoc falsum esse, *ntius*, quemadmodum videtur, ibi significet *isse* legem in hujus peccati pœnam. Antei- *im* populus, ut ille arguit, figurasset vitum *Moyses* legis accipiendæ causa montem erat. Sed numquid Gallæus satis attendit *semel* et iterum adscendisse hunc montem, *secundum* inde descensum duas Hebræis *legis* tabulas? Tum enim eorum scelere of- **D** *erat*, antequam eos legi subjugaret.

rea Lactantius censet hanc legem datam *on in monte Sion, sed in monte Oreb* (*Lac-* *b. iv, cap. 17*). Quod quidem a Malachia, ac *ib* Irenæo (*Irenæo*, lib. iv *adv. hæres.*, cap. *militer* traditum est (*Malach.*, iv, 4). *d* mirum tibi videatur. Nam ex ipsomet *t* Hieronymo discimus hunc montem duplici nunc Sinai, nunc Choreb vocitari (*Exod.*, 3; *Deuteron.*, xix, 1, 2; *Hieronym.*, *epist. ol.*, de 12 mansion.). Quidam vero opinantur *eu* Horeb, seu Choreb esse montis Sinai *l*, alii occidentalem, alii orientalem partem.

A Alii denique censent montes esse duos sibi cohærentes, et Oreb Sinai inferiorem dixerunt.

Difficilius profecto est, quod Lactantius continenter adjecit Israelitas, cum in deserta quadam Syria parte consedissent, amisisse vetus Hebræorum nomen, ipsosque Judæos, et terram quam incolebant, Judæam cœpisse appellari; quoniam princeps examinis eorum, inquit, erat Judas. Quis enim, argues, fuit Judas ille Hebræorum in desertis Syriae princeps? Quis etiam nescit quam variæ sint de prima Judaici nominis origine opiniones? Josephus enim, cui recentiores etiam quidam critici suffragantur, putat utrumque hoc Judæorum nomen Hebræis, eorumque genti impositum, postquam e Babylonia reversi, in pristina sua loca postliminio redierunt. Epiphanius vero opinatur (*Epiph.*, lib. 1 *adv. hæres.*, § 2 et 3) illos sic cognominatos ob tribum Judæ, ex religiosorum hominum genere compositam, atque iis temporibus, quibus David, Salomon, ejusque filius Roboam Hierosolymis regnabant. Sed alii cum Augustino existimant Judæorum et Judæ cognomen ortum fuisse a Juda (*August.*, lib. xv *de Civit.*, cap. 9), Jacobi patriarchæ filio. Nonnullis adhuc visum est hanc appellationem inde repetendam, quod tribus Judæ, cæteris cunctantibus, aut diffidentibus, prima medias inter maris Rubri undas Moyseni secuta sit. Quid mirum igitur cum tot fuerint ea de re opiniones, si Lactantius abierit in aliquam singularem, et ab illis omnibus diversam? At Judæorum et Judææ nomen ejusque originem repetere videtur ex illo Juda, qui Chananeum et Pherezæum vicisse, plurimasque urbes, ac nominatim Hierusalem delevisse memoratur.

ARTICULUS III.

Quot annis Moyses Trojanam cladem antecesserit: et de aliorum prophetarum, ac regum seu principum, sub quorum imperio hi floruerunt, ætate; quot elapsis post Trojanam excidium annis David et Salomon regnaverint; ac quot inde usque ad Christi tempus numerentur: utrum Zacharias fuerit ultimus propheta, et quot ab ejus ætate usque ad Christi mortem anni fluxerint: quam recte Lactantius ex hac chronologia concludat sacros vates sua omnia de Christo oracula longe antea edidisse, quam ille homo factus sit.

Moysis, aliorumque prophetarum ætatem non aliunde Lactantius, et jure quidem merito, putavit certius posse agnosci, quam ex designato tempore, quo vixerunt et regnaverunt reges et principes, sub quorum imperio illi floruisse perhibentur. Quamobrem tempus illud investigandum esse existimat, quamvis in eo retegendo non magnam arbitretur occurrere difficultatem. Nam testatum unusquisque propheta fecit, sub quo rege, vel principe vixerit, litterisque ea mandaverit, quæ divino Spiritu afflante, diu ante didicerat, quam evenerint.

Sed præstat Lactantium ipsum, de Moyse loquentem, prius audire: « Multi scriptores, » inquit, « libros de temporibus ediderunt, initium facientes a

propheta Moyse, qui Trojanum bellum nongentis A
cre annis antecessit » (*Lactant.*, lib. iv, cap. 5).
In utroque autem regio codice antiquissimo pro
scriptores, legitur, *scriptos*, minus quidem bene, sed
eodem sensu. Majoris itaque momenti est utriusque
lectio *septingentis* pro *nongentis* annis. Dictu siqui-
dem difficillimum an una ex his lectionibus, aut
quænam ex illis vera sit.

Quis enim hos, quos citat scriptores, nobis certo
definire audeat? Postea quidem docet omnem tem-
porum seriem ex Judaicis, Græcis, Romanisque
historiis colligi. Sed cum nullum ex illarum scripto-
ribus nomine suo appellet, non magis certum quos
ille secutus sit. Nam de Moysis ætate, et quot annis
bello Trojano præverit, tot fere eorum sententiæ
sunt, quot capita. De his autem jam diximus in Cle- B
mentis Alexandrini Chronographia. Cæterum, si quis
minorem annorum numerum ab Lactantio denotatum
fuisse ostendat, ei suffragium nostrum haud inviti
feremus. Ad falsam quippe gentiliū de recentiori
Moysis ætate refellendam opinionem is sane, quem
retulit, penitus sufficiebat. Prætermittere tamen non
possumus indicatum a Lactantio horum annorum
numerum non ita abesse a Tertulliani et Josephi cal-
culo (*Tertull. Apolog.*, cap. xix; *Joseph.*, lib. i
contr. Apion.). Tertullianus siquidem, ut suo loco vide-
bimus, narrat Moysen Inacho fuisse coætaneum, ac
mille circiter annis cladem prævertisse Priami, seu
Trojanum excidium. Josephus vero mille annos com-
putat ab illorum numero, quos Manethon ab Israelita- C
rum ex Ægypto egressu ad Trojanum bellum
elapsos esse arbitrabatur.

Post assertam hunc in modum ætatem Moysis per-
git Lactantius (*lib.* iv, cap. 5), aitque: *Is cum*
per annos quadraginta, quemadmodum in sacris
codicibus nostris legimus, *populum rexisset, suc-*
cessorem habuit Josuem (vel, ut in duobus regis
codicibus scriptum est, *Jesum*), *qui septem et viginti*
annis tenuit principatum. Eadem est opinio Cle-
mentis Alexandrini, a quo græce cognominatur
Ἰησοῦς, et Augustini, qui eum *Jesum Nave* ap-
pellat. A Josepho etiam *Jesus* nuncupatur, sed
dicitur annis *πεντε καὶ εἴκοσι*, *viginti quinque* He-
bræorum rexisse rempublicam. Sed de Josue prin-
cipatu, et annorum illius numero nos in exhibita
Theophili Antiocheni, et Clementis Alexandrini D
Chronologia.

Prosequitur Lactantius (*Lact.*, *ibid.*) « Exinde sub
Judicibus fuerunt per annos trecentos septuaginta. »
At Clemens Alexandrinus postquam annos, quibus
singuli Judices Hebræis imperaverunt, enumeravit,
sic omnem collegit eorum summam: Ὅν ὁ πᾶς ἀριθμὸς
ἔσθις τοῦ Σαμουὴλ γίνεται ἑπτα τετρακόσια ἑξήκοντα τρία,
μῆνες ἑπτὰ (*Clemens Alexandr.*, lib. i *Strom.*): Quo-
rum universus numerus usque ad Samuelem anni
sunt quadringenti sexaginta tres, menses septem.
Sed ibi ille annos 93 Israeliticæ sub alienis regibus
captivitatis tempus complectitur. Si vero hunc anno-
rum numerum tollas, ille supererit, quem Lactantius

Hebræorum Judicibus assignat. Verendum tamen ne
librorum Lactantii scribæ in numeris, qui Romano
dumtaxat caractere exarati sunt, describendis, more
haud insolito erraverint. Vide ergo utrum Lactantius
hos captivitatis annos data opera prætermiserit; quia
de sola Judicum Hebræorum ætate loquitur. Quid
vero si ille de accuratissima computandorum horum
annorum ratione exhibenda parum sollicitus, minores
semper numeros retulerit; ne ethnicis, aut aliis mi-
nimam quidem hiscendi occasionem præberet.

Postea enim, « Tum mutato, » inquit, « statu reges
habere ceperunt, quibus imperium tenentibus, per
annos quadringentos sexaginta » (duo manuscripti
regii antiquiores, et optimæ notæ alii, *per annos*
450) usque ad Sedecæ regnum, » et Babylonicam
captivitatem. Clemens vero Alexandrinus: « A regno
Davidis usque ad captivitatem, quæ facta est a Chal-
dæis, anni quadringenti quinquaginta duo, menses
sex: ut autem colligit nostra accurata supputatio,
quadringenti anni nonaginta duo, menses sex, dies
decem. » (*Clemens Alexandr.*, lib. i *Strom.*) Cernis
certe ibi adhuc majorem, quam in regis operum
Lactantii nostri codicibus numerum indicari. De his
autem agimus in jam citata Theophili Alexandrini et
Clementis Alexandrini chronographia.

Denique Lactantius: « Septuagesimo post anno,
Cyrus major » (uterque manuscriptus codex regius
addidit, *captivos Judæos*) « terris ac sedibus suis red-
didit, qui per idem tempus in Persas suscepit impe-
rium, quo Romæ Tarquinius Superbus. » Ad calcem
libri secundi Paralipomenon et initio libri primi
Esdræ (*II Paralip.*, xxxvi, 22 23; *I Esdr.*, i, 1),
ille captivitatis Babylonicæ finis anno hujus 70,
et Cyri Persarum regis primo similiter consignatur.
Qua de re Josephus, Eusebius, Eusebiani-
que chronici auctor, et alii quamplurimi, ac nos
etiam in Clementis Alexandrini chronologia disse-
ruimus.

At qua, arguet aliquis, ratione Lactantius dixit per
idem tempus Tarquinium Superbum cœpisse in Ro-
manos dominari. Nam Eusebius non modicum, inter
Cyri in Persas et in Romanos Tarquini regnantis
primordia, spatium temporis interposuit. Sed eruditi
chronographi triplex Cyri in Persas regni initium
constituunt, quorum unum fuit, quando, toto Asiæ
imperio potitus, solvit Judæorum captivitatem. At-
que ita Lactantius poterit cum aliis modo aliquo con-
ciliari.

Difficultate etiam non carent hæc Lactantii de Da-
vidis et Salomonis ætate verba: *Quorum alter, qui*
posterius regnavit, Trojanæ urbis excidium centum et
quadraginta annis antecessit (*Lactant. lib.* iv, cap. 8).
Nam ibi, aut Lactantium memoria, aut librariorum oc-
citantia lapsos esse, vix ullus dubitandi locus est.
Communis quippe chronologorum opinio est Salome-
nem non minus, quam centum et quadraginta annis
Trojano excidio fuisse posteriorem. Quomodo ergo
totidem ac pluribus antiquior dici potest? At *Isus*
tamen hujusce difficultatis nodum solvi posse puta-

e Vaticanis codicibus auctoritate, in quo pro legitur, *alterum*. Verborum enim Lactantii hic sensus: Trojanæ urbis ruina centum et quadraginta annis anteivit *alterum*, id est, Salomonem, qui Davidem regnavit. Non male quidem, si hujus scripti non admodum vetusti lectio aliorum ænrum testimonio firmaretur. Nobis tamen haud persuadebitur veram esse illius Vaticani codicis nem; quandoquidem duæ ultimæ litteræ hujus *alterum* potuerunt facile ab antiquiore scriba aliis deinceps omitti. Utrum porro ita res se habet alii judicent, per nos licet.

lentur autem librarii accuratius descripsisse an- nū numerum; quem Lactantius ab Davidis et Sa- tis imperio ad Christi usque mortem assignavit. vide siquidem hæc ille tradidit. « Spiritus Dei B um loquebatur, qui fuerat passurus post annos et quinquaginta. Tot enim colliguntur anni a David ad crucem Christi. » De Salomone autem dixerat: « A Salomone usque ad id tempus, quo esta est, » id est, Christus cruci fuit affixus, e ac decem anni fuerunt. Nihil nos affingimus, addimus. » Recte quidem. Nam si demas qua- nta Davidici regni annos, mille tantum et decem omone, ejus filio et successore, usque ad mor- Christi revera numerandi sunt. Utrum autem sit hæc auctoris nostri opinio, si roges, respon- us paulo plures ab veteribus Chronologis, uti orundam chronologia, a nobis alibi repræsen- alet, annos computari. At non desunt quidam entioribus doctissimi, qui ab eo tempore, quo C rex inauguratus est, ad Christum usque annos aut paulo plus aut minus elapsos fuisse existi-

o demum de Zacharia propheta Lactantius (*Lac- t. lib. 1.*) Theophilum Antiochenum (*Theophil. lib. 111 utolyc.*) secutus, narrat, ac primum quidem sub Dario rege, secundo anno regni ejus, octavo, sua litteris mandasse oracula. Et recte qui- Nam hoc ipsum prophetiæ suæ tempus ille ab libri sui initio diserte declaravit. At ab eo au- pergit Lactantius, tempore, quo Zacharias fuit, ad annum quintum decimum imperii Tiberii Cæ- quo Christus crucifixus est, prope quingenti anni antur; siquidem Darii et Alexandri adolevit non multo postquam Tarquinius Superbus exac- D t (*Zachar. 1, 1; Lactant. lib. 1v, cap. 14*). Hæc cum utraque Eusebii et Clementis Alexan- chronographia, secum a nobis alibi composita, concordant. Ipse vero Eusebius alio in libro an- 93 numerat ab eo tempore, quo Zacharias vati- atur, usque ad Augustum Romanorum impera- ti. Non male itaque a Lactantio nostro anni notan- ope quingenti ab eodem Zachariæ tempore, usque num Tiberii Cæsaris quintum supra decimum. cundo Zacharias a Lactantio dicitur propheta- ultimus. At nonne Clemens Alexandrinus asse- (*Clemens Alexandr. lib. 1 Strom.*) hoc eodem Za- a posteriorem fuisse Malachiam, vel, sicut ipse

A loquitur, *μεθ' ὃν ὁ ἐν τοῖς δώδεκα ἄγγελος*, qui post eum fuit in duodecim Angelus? Nonne etiam Eusebius et Augustinus novissimos prophetas tres simul appellant (*Euseb. in Chron. ad ann. 4497; August. lib. xviii de Civit. cap. 35*), Aggæum, Zachariam, et Malachiam? Nonne tandem huic Malachiæ, non autem Zachariæ ultimus in sacris Bibliis locus datus est? Responderi haud inepte potest hos tres prophetas a pluribus simul ominari, quia ætate suppres fuerunt. Ultimum vero locum in sacris Bibliis ideo Malachiæ datum censent; quoniam Judæos non ad templi ædificatio- nem adhortatur; sed ob corruptos mores, et cultus divini depravationem redarguit.

Cæterum Lactantius non alio sane consilio omnem illam texuit Hebræorum Ducum, Judicum, et Regum chronologiam, nisi ut ostendat sacros prophetas sua de Christo, et stabilita ab eo religione oracula longe antea fuisse, quam ipse Christus natus mortuusque fuerit. At quamvis hæc chronologia ad omnes juris apices adornata non videretur; ex dictis tamen constat veram esse hanc illius opinionem, eamque tam certo, quam evidenter demonstrari. Primum enim sacri prophetæ nostri, ut paulo ante dictum est, testati sunt sub quo rege aut principe oracula sua ediderint. Deinde si Zacharias, aut si velis Mala- chias, ultimus prophetarum quadringentis plus aut minus annis ante Christum vixerit, inde manifestis- sime colligitur alios prophetas, sub prioribus Judæo- rum ducibus ac regibus longiori adhuc tempore ante Christum Dominum floruisse. Quamobrem Lactan- tius, ut brevitati consuleret, alios præter Zachariam nomine suo ibi non appellavit. Ipsi enimvero hunc ultimum, aut ultimis cœvum nominasse sufficiebat.

De singulorum porro prophetarum ætate plura si desideres, adi Clementis Alexandrini librum primum Stromatum, ejusque chronographiam, quam cum aliis contulimus. Lege etiam, si velis, Cyrilli Alexan- drini librum primum contra Julianum, atque varios inter recentiores chronologos, Scaligerum, ac Peta- vium, hunc de doctrina, illum de emendatione tem- porum, ac chronologias in Bibliis polyglottis Angli- canis, et aliis, latino et gallico idiomate editas.

Denique Lactantius ex his, quæ hactenus disputata sunt, recte concludit sacram Scripturam ab ethnicis immerito novitatis argui. Nam antiquiores, inquit, D etiam græcis Scriptoribus prophetæ reperiuntur (*Lactant. lib. 1v, cap. 5*). At id certe verum est, si de Mōyse loquatur. Enimvero illum Scriptorum om- nium esse antiquissimum haud semel in superiore Apparatus nostri tomo ostendimus. Verum sicuti certum est hunc, et alios quosdam prophetas Græcis prævisse Scriptoribus, ita etiam minime dubium videtur uti ex Eusebii et aliorum accuratioribus chro- nologiis colligitur, quosdam ex istis Zacharia fuisse vetustiores. At cum Lactantii propositio definita non sit, nec satis intelligatur utrum omnes omnino pro- phetas comprehendat, nihil necesse est longiorem ea de re institui disputationem. Ad demonstrandam enim sacræ Scripturæ antiquitatem satis illi erat pro-

basse Moysen, et alios quosdam sacros vates nostros græcis Scriptoribus fuisse antiquiores, ac longe ante humanum Christi ortum vixisse, suosque composuisse libros, ac vera reddidisse oracula.

ARTICULUS IV.

De libris Moysis, et Josue, qui primum Auses, ac deinde Josue est cognominatus, de libris Regum, seu Basilion, de libris Esdræ ac Nehemiæ.

Ad ea quæ Lactantius (*Lactant. lib. iv, cap. 5*) de quibusdam veteris novique Testamenti libris memoriæ mandavit, ut veniamus, observare juvat Moysen ab eo non solum prophetam vocari, sed illum etiam fuisse, cui primum a plurimis locus inter eos datur, qui de temporibus commentationes ediderunt. At quos, oro te, Moyses de temporibus libros composuit, nisi B Genesis, aliosque ipsi vulgo adscriptos?

Et certe Cyprianum haud dubie imitatus, Numerorum librum ei nominatim attribuit. Moyses enim, ait ille, in Numeris: *Non quasi homo Dominus suspēditur, neque quasi filius hominis minas patitur.* Quæ quidem non ex Vulgata, sed ex LXXII seniorum interpretatione uterque transcripsit. Quin etiam Lactantius ipsiusmet Moysis nomine verba Balaami, in eodem Numerorum libro descripta, hunc in modum citavit: *Moyses in Numeris ita loquitur: Orietur stella ex Jacob.* Dixit itaque *Moyses loquitur*, non suis quidem, sed Balaami verbis, quia totidem ille, dum librum hunc scriberet, accurate retulit.

Deuteronomii quoque librum illi tanquam vero genuinoque ejus parenti semel atque iterum vindicavit. C Audi, quæso, quam adseveranter id affirmaverit (*Lact. ibid., cap. 17*): « Sed et ipse Moyses..... in Deuteronomio scriptum reliquit: *Et dixit Dominus ad me: Prophetam excitabo eis (Deuteron., xviii, 15).* » Et rursus paulo post (*Lact., ibid.*): « Item Moyses ipse: *In novissimis diebus circumcidet Dominus cor tuum.* » Postea quoque: « Apertius ipse Moyses in Deuteronomio ita prædicavit: *Et erit pendens vita ante oculos tuos (Deuteron., xxx, 6).* »

Moysi itaque hunc librum, et alios ipsi adscriptos, quemadmodum Cyprianus, ac cæteri antiquissimi Ecclesiæ Patres, haud dubitanter attribuit. Quis igitur æquo animo ferat recentiorum nonnullorum audaciam, qui negant Moysen aut horum librorum totius Pentateuchi, aut maximæ illorum partis fuisse auctorem? Sed eorum insanam temeritatem alibi retulimus.

Eodem plane modo Lactantius librum illum Josue adseruit (*Lact., l. iv, c. 17*), quem nomine ejus inscriptum habemus. Post Moysis siquidem verba, proxime a nobis citata, sic ille prosequitur: « Item Jesus Nave, successor ejus: *Et dixit Dominus ad Jesum: Fac tibi cultellos petrinos nimis acutos (Josue, v, 2).* » Data autem opera, ibi auctor noster adjecit *successor ejus Moysis*, ne qua esset in illius nomine ambiguitas. Cyprianus vero (*Cypr., l. i adv. Judæ., § 8*) eadem verba ita citasse legitur: *Ita apud Jesum Nave.* Sed in superiori articulo vidimus hunc eundem Moysis successorem utroque

A illo nomine appellari. Antè utrumque vero Justinus martyr, Tryphone minime repugnante, plura ex eodem libro verba sic refert, ἀπὸ τοῦ βιβλίου Ἰησοῦ, et libro Jesu, sive Josue.

Aliud tamen hujus prophetæ antea fuisse nomen Lactantius observat: « Qui cum primum, inquit, Auses vocaretur, Moses futura præsentiens, jussit eum vocari Jesum. » Quam quidem nominis mutationem haud semel Justinus martyr (*Justin., Dial. cum Tryph.*) aliique adnotaverunt. Sed prætermittendus non est Tertullianus (*Tertullian., l. advers. Judæ. c. 9, et l. m advers. Marcion., c. 16*), cujus in vestigiis instituisse auctor noster videtur. Ita enim ille: « Dum Moysi successor destinaretur Auses, filius Nave, transfertur certe de primo nomine, et incipit vocari Jesus. » Et id adhuc alibi repetit, atque in utroque loco docet, quemadmodum Lactantius, hunc Jesum sive Josue fuisse Jesu Christi figuram. Quæ autem ab illis de Auses nomine dicuntur, hæc desumpta sunt ex Numerorum libro, ubi hæc verba juxta LXXXII interpretationem legimus: καὶ ἐπωνόμασε Μωϋσῆς τὸν Ἀυσῆ, υἱὸν Νάβη, Ἰησοῦν. Et cognominavit Moyses Auses, filium Nave, Jesum. In Vulgata vero habetur: *Vocavitque Osee, filium Nun, Josue (Numer., xiii, 17).* Plura si velis, lege Eusebium (*Euseb., l. iv, Demonstr. evangel., § 17*), qui præclare ea de re disputat. Hieronymus tamen contendit male in græcis et latinis codicibus scriptum AUSE (*Hieronym., l. i Comment. in c. 1, 1, Osee*), quod nihil significat, sed scribendum Osee, quod idem sonat ac salvator.

Quædam præterea Lactantius transcripsit verba ex libris Regum (*Lactant., l. iv, c. 11*), primo, secundo, ac tertio, qui in pluribus operum illius editionibus græce βασιλειῶν, in duobus antiquioribus regie bibliothecæ codicibus manuscriptis, et editione romana latino caractere Basilion, a Cypriano autem Basilion, ac prius a Tertulliano Basiliarum et Basilicarum, sive potius Basilæorum nominibus citantur. Porro autem hæc duximus animadvertenda; quoniam in regis librorum Lactantii manuscriptis codicibus citata a Lactantio Græcorum auctorum verba græce, uti jam diximus, descripta sunt. Cur ergo et hoc unicum verbum Basilion græcis similiter litteris exaratum non fuit? Non alia procul dubio ratio videtur, nisi quia librarii illud ita in antiquioribus codicibus scriptum repperunt. Utrum autem Lactantii, Cypriani et Tertulliani ætate ita hi Regum libri citari ac cognominari vulgo solerent, expendas, velim, et pronunties.

Dubium autem minime videtur quin auctor noster (*Lactant., l. iv, c. 18*) in suo sacrorum Bibliorum codice legerit non solum nomen Esdræ, præfixum ejus libro, sed hæc etiam verba: *Hoc pascha Salvator, etc.*, a se transcripta, quæ de Christo, ut supra vidimus, dicta esse existimavit. At a se tamen observatum a nobis fuit Justino martyri persuasum omnino fuisse hæc ipsa omnia Esdræ verba ex sacro textu a Judæis amputata fuisse. At de iis procul dubio Judæis Justinus loquebatur, qui eandem et

nem incolebant. Sed hos procul dubio Lactantius non cognovit, qui hanc tantæ fraudis robrandæ occasionem tanto utique silentio permisisset.

igitur, si Lactantius, qui verba illa in his codicibus legerat, Esdræ aperte prophelet. Sed mirabitur fortasse aliquis quod non ab illo, sed prius etiam a Cypriano quædam usdem Esdræ nomine citata sint, quæ in alio, Nehemiæ nomen præferente, reperiuntur ea hunc Lactantius retulit in modum: « etiam propheta, qui fuit ejusdem Cyri tempore a quo Judæi sunt restituti » (non poterat sane Esdras designari), « sic loquitur: *Descendite, et abjecerunt legem tuam.* » Verum quid infimæ notæ critici respondent hunc librum Lactantio, et aliis antiquissimis Ecclesiæ? Idcirco Esdræ nomine citari, quoniam ea citatur, quæ ab illo simul et Nehemia gesta inde vero hac potissimum ratione auctor electus fuisse videtur, quod uterque liber non a Græcis, sed a Latinis tantum distinctus. Enimvero, ut Hieronymi verbis utamur: « Hebræos Esdræ Nehemiæque sermones in lumen coarctantur » (*Hieronym., Præfat. in*

ARTICULUS V.

his, de libris Ecclesiastici, Sapientiæ, Proverborum, Salomoni adscriptis, ac de quibusdam citatis Lactantio verbis, quæ nunc in sacro textu desunt. De libris Isaïæ, Jeremiæ, Danielis, Oseæ, Micheæ, Malachiæ, Zachariæ; de primis Evangelistæ verbis; de Pauli ad Ephesios etc., et Apocalypsi.

Lactantio (*Lactant., l. iv, c. 9*) disertissimus rex, propheta, et divinorum hymnorum auctor. Neque hanc suam ac chrismum tantum sententiam fuisse asseverat, sed etiam, qui illum, ut ipse ait, *inter* (vel, manuscripti regii antiquiores, *præter*) *cæteros istos vel maxime legunt.* Atqui si divini sunt a Davide hymni, eos procul dubio spiritu Dei conscripsit, atque idcirco recte ab eodem Lactantio propheta divinus nuncupatur. Ad hæc vero de Christo vaticinatus est, hæc, ut jam ostendimus, cum eodem, quo prædicta fuerant, modo venerint, quis illa divini spiritus instinctu citata fuisse abnuat?

ur autem Lactantius eorum, de quibus alibi subscripsisse opinioni, qui Davidi psalmos adjudicabant. Nam ab illo divinorum sine exceptionum scriptor dicitur, nullique nisi ejusmodi nomine citantur. Non paucos porro hoc citatos vidimus, videlicet psalmum primum, decimum quintum, decimum septimum, vicesimum primum, trigesimum secundum, et quartum, sexagesimum quartum, sexagesimum octavum, octogesima primum, octogesima quartum, nonagesimum tertium, centesimum nonum, et cente-

simum vigesimum sextum. At de citatis ab eo horum psalmorum versibus supra, ac præsertim in superiori capite, egimus, et infra data opportuniori occasione agendum. Non minus asseveranter Lactantius pronuntiat Salomonem, sive ut in pluribus manuscriptis codicibus legimus, Solomonem, memorati Davidis filium, quemadmodum patrem suum, fuisse prophetam. Nec mirum sane. Persuasum siquidem habuit libros ab eo, sicut a Davide, conscriptos fuisse divini spiritus afflatu, ac plura in eis de Christo prædicta, sicuti reapse postea facta sunt.

Ecclesiastici autem libri huic ipsi Salomoni, non secus ac Cyprianus adscribit. Quæ enimvero ex hoc libro verba transcripsit, ea sic profert: « Salomon ipsum, » Christum videlicet, « Verbum Dei esse demonstrat.... *Ego, inquit, ex ore Altissimi prodivi.* » Ne quis autem dubitet ex illo libro verba hæc fuisse desumpta, Cyprianus id expresse declarat: « Apud eundem Salomonem in Ecclesiastico: *Ego ex ore Altissimi prodivi.* » Et hæc quidem in hoc Ecclesiastico libro, de quo nos alibi disseruimus, reipsa leguntur.

Quod autem Dei spiritu plenus Salomon scripserit, nos Lactantius docet (*Lact., l. iv, c. 6*) ubi illi adhuc librum Proverbiorum attribuit. Ipsa quippe hæc sunt ejus verba: « Ipse est Dei filius, qui per Salomonem, sapientissimum regem, divino spiritu plenum, locutus est ea, quæ subjecimus: *Deus condidit me in initio viarum suarum.* » Cyprianus vero (*Cypr., l. ii advers. Jud. § 1*): « Apud Salomonem in Paræmiis: *Dominus condidit me initium viarum suarum.* » Paræmiarum ibi nomine recte indicat Proverbiorum librum, ubi hæc revera occurrunt. De hoc libro nos alibi, et infra de transcriptis ex illo verbis disputabimus.

Sapientiæ insuper librum ab ipso quoque Salomone profectum esse Lactantius (*Lact., l. iv, c. 16*), Cyprianum adhuc secutus, ulla absque hæsitacione affirmat. Uterque enim plura in hoc libro scripta retulit, præposito illius nomine. Et Lactantius quidem: « Salomon in libro Sapientiæ his verbis usus est: *Circumveniamus justum; quoniam insuavis est nobis,* etc. (*Sapient., ii, 12*). » Prius autem Cyprianus (*Cypr., l. ii adv. Jud., § 14*): « In Sapientia Salomonis: *Circumveniamus justum; quoniam insuavis est nobis,* etc. » Sed id ille non ibi tantum, sed in subsequenti etiam libro haud semel hunc librum similiter citavit. Nos autem de hoc libro alibi disseruimus.

Non sine aliqua porro observatione prætermittere possumus duo adhuc testimonia ab Lactantio ejusdem Salomonis nomine proferri, quæ in editis ejus libris non reperiuntur. Primum autem his ab eo verbis expressum legimus: « Infirmatus uterus virginis, et accepit foetum, et gravata est, et facta est in multa miseratione mater virgo » (*Lact., l. iv, c. 12*). De hoc autem testimonio a nobis supra actum fuit. Alterum est, quo auctor noster hæc Salomonis, tamquam Dei ipsius, retulit verba: « Quod si avertimini a me, dicit Dominus, » etc. Sed jam annotavimus plura ibi citari, quam in sacro textu leguntur.

Plures etiam Lactantius prædicationes et sententias collegit ex Isaia et Hieremiæ, pauciores ex Danielis libris, quos illis constanter, ac communi omnium, præterquam voluntaria obstinatione penitus obæcatorum, consensu attribuit. De horum autem prophetarum sententiis, quandoquidem suo loco ubi necesse est, disputamus, nunc tantum juvat animadvertere Hieremiæ locum citari in Lactantii editionibus hac epigraphe: « Item de circumcissione solvenda Esaias ita prophetavit » (*Lact., ibid., c. 17*). Nam ibi scholarum editores notant hoc esse memoriæ Lactantii peccatum. Sed cur non potius librariorum? Nam in manuscripto regio codice antiquiore 5736, scriptum legimus: *Item de circumcissione solvenda esaias item prophetavit*. Quis autem ibi scribarum oscitantiam et errorem non deprehendat? Imperitus itaque librarius, et qui latine nesciebat, cum nomen Hieremias legere, nec intelligere potuisset, scripsit *esaias* item nullo plane sensu.

Hieremiæ autem nomine, quemadmodum aliis plerisque mos fuit, citat Lactantius Baruchi libellum haud dubie, quia illius, sicut diximus alibi, amanuensis librarius erat, et, veluti Hieronymus ait: *Baruchi libellus libro Hieremiæ vulgo editioni LXX copulatur* (*Hieronymus, prologo Commentar. in Hierem.*).

Quem vero Osee nomine inscriptum librum habemus, hunc Lactantius ab ipso exaratum esse ubi fatetur, ibi illum haud dubitanter appellat *primum duodecim prophetarum*, videlicet eorum, qui minores prophetæ vocari solent. Cur ergo, inquit? nonne ipsi, teste Hieronymo (*Hieronym., l. 1 Comment. in Osee, c. 1, 4*), Johel, Amos, Abdias, Jonas, et Micheas *συγγραφοί*, et contemporanei fuerunt? Recte quidem. Sed respondet ibidem Hieronymus, Osee primum illorum omnium dici, quia Dominus in Osee prius, quam in illis et aliis locutus est.

Amosis præterea, Micheæ, Malachiæ ac Zachariæ prophetias, nomen illorum præferentes, eis Lactantius similiter vindicat. Sed cum hi ipsi eas se scripsisse testificentur, ac Testamenti novi scriptores quædam earum verba, aliquando etiam præposito eorum nomine citaverint, quis illas ab iisdem divini spiritus instinctu scriptas fuisse negare maxima sine temeritate audeat?

Ex novi etiam Testamenti libris prima Evangelii ab Joanne compositi verba, expresso illius nomine, sic refert: « Joannes quoque ita tradidit: *In principio erat Verbum*; » sed ut iis confirmet quod Davidis et Salomonis auctoritate probandum susceperat, Deum ex Deo potuisse prolatione vocis et spiritus generari. De hoc autem Evangelio haud semel in priore Apparatus nostri tomo disseruimus.

Pauli quoque apostoli mandata, tamquam ab ipso Deo christianis tradita, Lactantius noster (*Lactant., l. vi, c. 18*) proponit: « Præcepit Deus, inquit, non occidere solem super iram nostram. » Ubi autem Deus id præcepit, nisi cum Paulus Ephesiis scripsit: *Irascimini et nolite peccare; sol non occidat*

super iracundiam vestram? (*Ad Ephes., iv, 26.*)

Denique Lactantius plura ex libro Apocalypsis excerptis videtur, ubi de iis, quæ in mundi fine eventura sunt, disputat. Sed cum et libri, et ejus auctoris nomen tacuerit, non deerunt fortasse, qui hæc aliunde, et ex aliis libris desumpta ab eo fuisse contendant. Quapropter illud nunc fusius persequendum non duximus, quandoquidem ex iis, quæ infra dicentur, manifestiora cuilibet fieri posse arbitramur.

ARTICULUS VI.

Cur et quomodo Lactantius testimoniis sacræ Scripturæ ad informandos Christianos, ac Judæos gentilesque refellendos utatur.

Lactantius divina veteris et novi Testamenti auctoritate feliciter usus est, et veteris quidem adversus Judæos ac gentiles, utriusque vero ad docendos quoslibet christianos. Utrouque enim illo Testamento a Christianis admissio, illos vera doctrina, divinisque institutis, atque præceptis informat. Veteris vero Testamenti oracula et effata adversus Judæos adhibet, ut duplicem demonstret adventum Christi, ac præter hunc ipsum frustra ab iisdem Judæis alium Messiam expectari. Quanti vero ponderis adversus illos sint argumenta, inde decerpta, his Lactantius præclare significat verbis. « Satis firmum testimonium est ad probandam veritatem, quod ab ipsis perhibetur inimicis » (*Lact. lib. iv Inst. cap. 12*). Non poterant enim hi hostes christianorum infensissimi securius debellari, quam suismet armis, id est, iisdem Scripturis, quas uti plane divinas christianis suppeditaverant. Neque objicere poterant eas, a christianis corruptas fuisse et adulteratas. Nihil quippe christiani ex eis depromebant, quod ab ipsismet Judæis scriptum traditumque non fuisset.

Verum tanta erat horum obstinatio ac perversitas, ut dum eas quotidie legerent, mentis oculos clauderent; ne quod solis luce clarius erat, possent intelligere. Quamobrem Lactantius: « Habebant hæc, » inquit, « qui fecerunt: legebant, in quos hæc dicta sunt. Sed et nunc hæredes nominis ac sceleris illorum hæc et habent, et damnationem suam, prophetarum ore prædictam, quotidianis lectionibus personant, nec aliquando in cor suum, quæ pars est et ipsa damnationis, admittunt. » Quin immo tam exco furere erant perciti, ut christianos, ait Justinus martyr, implacabili odio persequerentur; quippe qui et iisdem ipsorum Scripturis Christum advenisse intectissime demonstrabant. *Ὅτι μὴ νοήσαντες οἱ ἔχοντες τὰς βίβλους τῶν προφητῶν Ἰουδαῖοι, οὐκ ἐγνώρισαν, οὔτε παραγενόμενον τὸν Χριστόν. ἀλλὰ καὶ ἡμᾶς τοὺς λέγοντας παραγενέσθαι αὐτὸν, καὶ ὡς προεκεκήρευτο ἀποδεικνύοντας ἐσταυρῶσθαι ὑπ' αὐτῶν, μισοῦσι* (*Justin. Apolog. 1.*): Quod quia non intellexerunt, qui libros prophetarum habent Judæi, Christum etiam præsentem non agnoverunt. Quin et nos advenisse illum asserentes, et ab ipsis cruci affixum esse, quemadmodum vaticiniis est prænuntiatum demonstrantes, odio prosequuntur.

e Lactantius contra hosce Judæos, qui Christiani fuerunt, sacrorum prophetarum suorum a te confutatos, hanc jure merito elicit con- em : « Quid amplius jam de facinoribus eorum est, quam excæcatos tum fuisse, atque insana- ore correptos, qui hæc quotidie legentes, ne- dlexerunt, neque quin facerent, cavere potuc- *Lactant. lib. iv, cap. 19*); quia nimirum tam quam spontaneo furore obcæcati erant. Immo fuit illorum perveracia, ut neque cœlestibus s, quæ Christo moriente, sicuti ab sacris eo-ibus annuntiatum fuerat, edita sunt, facinus intelligere aut potuerint, aut voluerint.

o tamen Lactantius, aliique christianæ reli-efensores eos confutando, omnem operam re. Nam evidentissimo ac invictissimo argu- B am, quæ ex sacris prophetarum oraculis t, pondere multos ex Judæis, atque ex gen-onge plures, ad christianæ fidei professionem ue Scriptores nostri adduxerunt.

merito igitur eadem Scripturæ auctoritate s gentiles aliquando; auctor noster dimicat.

lib. i, cap. 5; lib. v, cap. 14; et lib. de Ira Dei,

) Quamvis enim eam spernerent, inficias ta- non poterant eam non confictam a christia-

acceptam a Judæis eorum hostibus, atque t suos philosophos, et alios, non pauca ex

criptoribus nostris, uti non semel ostendimus, ie documenta. Planum itaque alicubi (*Idem,*

ep. 8) facit hominem post cæteras omnes crea- Deo factum fuisse, quemadmodum Ovidius C

ras nostras litteras cecinerat. Item Deum ab ti a Sibylla, unum prædicari, ac justos homi-

ditam revocandos. Alibi vero eadem Scrip-eræ auctoritate rursus adversus eosdem gen-

tur, ubi varia ejus placita rectæ rationi plane anea esse ostendit. Quæ quidem omnia

ta dicendis plana omnibus manifesta que

ois præterea superius clarissime, nisi fallimur, tratum est christianæ religionis veritatem

A ab eodem Auctore nostro etiam ad verens ethnicos demonstrari sacrorum vatum oraculis, quæ post longa temporum spatia talem plane exitum habue- runt, qualem illi prædixerant. Cum enim ea absque divini spiritus afflatu sic prænuntiare non potuerint, nemo sane ethnicus, suæ mentis compos, negare poterat fidem illis esse habendam.

Non amplius itaque gentiles audiendi erant, qui prophetas nostros aut spernendos, aut rejiciendos esse contendebant; utpote qui simplici, rudi, impo- lito, ac barbaro sermone locuti sunt. Sola enim, inquit Lactantius (*Lactant. lib. v Inst. div. cap. 1*), eloquentia, quæ sæculo servit, non autem veritas, fucatum aliquid desiderat. Neque tamen diffitetur Deum, cujus spiritu afflati sacri scriptores nostri libros suos conficiebant, potuisse elaborata, polita et eleganti elocutione uti. Verum « divina, » inquit ille (*Lib. vi, cap. 21*), « providentia carere fucò voluit ea, quæ divina sunt; ut omnes intelligerent, quæ ipse omnibus loquebatur. » Quid vero, quod recte ille asseverat Deum in sacris litteris, uti decebat esse locutum. Sed animum, quæso, ad ipsiusmet Lac- tantii verba adverte : « Nec enim decebat ut, cum Deus ad hominem loqueretur, argumentis assereret voces suas tamquam fides ei non haberetur. Sed ut oportuit, est locutus, quasi rerum omnium maxi- mus iudex, cujus est non argumentari, sed pronun- tiare. » (*Idem, lib. iii, cap. 1.*) Quam autem id verum sit, facile evincitur ex ipsorummet gentilium legibus, quæ quidem quam simplici sermone scriptæ fuerint, ex Cicerone et aliis, qui illas collegerunt, planum omnibus est ac manifestissimum. Sed de his jam supra, et in aliis nostris dissertationibus satis dispo- tavimus.

Denique Lactantius tradidit nos ad res singulas id est, ad omnia christianæ religionis dogmata ac præ- cepta stabilienda et demonstranda, habere testimo- nia *divinæ vocis*, quam nimirum in sacris nostris Scripturis discrete expressam intelligimus. Quod sane quam verum sit, ac quomodo ab illo asseratur, dein- cept examinandum est.

APPENDICES

AD SCRIPTA SANCTORUM PONTIFICUM ROMANORUM

MARCELLINI, MARCELLI, EUSEBII ET MELCHIADIS QUI IN TOMO VI MEMORANTUR.

APPENDIX PRIMA,

AD SANCTUM MARCELLINUM PAPAM.

EPISTOLA PRIMA (1),

MARCELLINI PAPÆ AD SALOMONEM EPISCOPUM.

De error dicentium Patrem esse Filio majorem, etc.

« *Episcopus sanctæ ecclesiæ catholicæ urbis* næ, Salomoni coepiscopo, in Domino salutem.

laudabiliter (*S. Leo, ep. 95*) pro catholicæ raque supposita.

D fidei veritate movearis, et quam sollicite dominico gregi devotionem officii pastoralis impendas, tradita nobis per diaconum tuum fraternitatis tuæ scripta demonstrant, quibus notitiæ nostræ insinuare cu- rasti, qui errorum morbi in regionibus vestris modo exorti sunt. Nam epistolæ sermo, et commonitori